

„Článek 12: tisk je svobodný v mezích zákona.“ Podoby cenzury v knižní kultuře vrcholných fází bulharského obrození

MIROSLAV KOUBA

“Article 12: The Press is Free within the Limits of the Law.” The Shapes of Censorship in Book Culture during the Peak Phases of the Bulgarian National Revival

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.Supp.53-81>

ABSTRACT: The formation of modern ethnic and cultural identities in non-state communities is a process that, in addition to general assumptions, also required increased cultivation of the institutional backdrop of the given national movement. In the case of the Bulgarian national revival, one of the characteristic features is the systematic and long-term absence of domestic printing presses, which during almost the entire 19th century limited the development of book culture. A key factor in this cultural situation is not only the weak representation of cultural elites, but also the systematically enforced legislative measures by the Ottoman state, which prevented the establishment of a polygraphic center on Bulgarian territory. For this reason, the printing of nearly all production of Bulgarian books and periodicals was realized outside the Bulgarian lands until the late 1870s. The Tanzimat reforms also had a paradoxical effect, in the context of which the Turkish Press Act came into force. Based on it, the initial prerequisites were created for the gradually introduced censorship, which concerned the entire Ottoman Empire. As part of it, applications for the establishment of printing presses, which were systematically rejected for the Bulgarian lands, were also under thorough control. This paper therefore tries to present a basic typology of censorship measures, which it follows on two basic levels - in the aspects of the external and internal effects of the Ottoman power, at the same time pointing out the fact that the traditions of freedom of speech were not established either during the so-called national revival or after the introduction of the Ottoman constitution from 1876, or even after the liberation of Bulgaria in 1878.

Keywords: censorship; book culture; Bulgaria; national revival; Ottoman Empire; printers

Teoretická východiska

Dlouhodobá příslušnost velké části jihovýchodní Evropy do rámce Osmanské říše předpokládala široké spektrum vztahů, v jejichž rámci se rozvíjela také knižní produkce jednotlivých etnických a kulturních skupin tvořících její součást. Osman-ský stát však uplatňoval v podmínkách značné etnické a konfesní heterogenity

různě motivovanou cenzuru, jež zřetelnější právní rámec nabývala teprve v průběhu druhé poloviny 19. století, tedy v době, kdy jednotlivá společenství procházela procesem formování moderních kolektivních identit. Podoby cenzury a její institucionální ukotvení představují svébytnou perspektivu, umožňující ozřejmit vztah centrální turecké moci ke konkrétním etnickým společenstvím a jejich vydavatelským a nakladatelským aktivitám. Zároveň mohou rekonstruovat způsoby, jak tyto society uvalovaná opatření přijímaly a jak se s nimi vyrovnávaly. Cenzurním mechanismům v Osmanské říši však byla dosud věnována jen partikulární badatelská pozornost, omezující se buď na nařízení státní cenzury, nebo analyzující tyto zásahy z pohledu jejich dopadu na konkrétní národní společenství, tedy v kontextu etnocentrické perspektivy.¹ Lze tedy konstatovat, že dosud chybí transkulturně uchopené práce, jejichž autoři by se snažili naznačené ambivalence soustavně překračovat. Ani tato studie si neklade za cíl vakuum zaplnit, neboť se snaží „anatomii“ osmanské cenzury představit se zřetelem k vrcholným fázím národního obrození v bulharském prostředí.²

Vznik moderních národních a kulturních identit patří v zemích středovýchodní Evropy mezi otázky, k nimž se soustředí soustavná pozornost badatelů nejrůznějších vědních oborů, přičemž v interpretační rovině se tato problematika těšila různým metodologickým přístupům. V jejich spektru patří mezi ustálené koncepce vzniku také komparativně pojatá teorie o formování etnické identity, kterou od sedmdesátých let rozvíjel Miroslav Hroch.³ Český historik mimo jiné konstatuje,

¹ Překvapivě je, že se k těmto tématům nevyjádřila ve větší míře kupříkladu západní osmanistika či turkologie, a to ani v rámci širších úvah o cenzuře v tureckých dějinách. Mezi pracemi tureckých badatelů psaných ve světových jazycích lze zmínit: CIOETA, Donald J. *Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876 - 1908*. In *International Journal of Middle East Studies*, 1979, roč. 10, č. 2, s. 167 - 186. <https://doi.org/10.1017/S0020743800034759>; FARAH, Caesar A. *Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt*. In TÝŽ. *Arabs and Ottomans. A Checkered Relationship*. Piscataway : Gorgias Press, 2010, s. 51 - 76. <https://doi.org/10.31826/9781463225445-007>; HERZOG, Christoph. *Aufklärung und Osmanisches Reich. Annäherung an ein historiographisches Problem*. In *Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft*, 2010, roč. 23, s. 291 - 321; KALEMLI, Hüseyin. *The Censorship Implementation in The Ottoman State in The First World War*. In *Turcology Research*, 2018, roč. 62, s. 509 - 538; BRUMMETT, Palmira. *Censorship in Late Ottoman Istanbul : The Ordinary, The Extraordinary, The Visual*. In *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2018, roč. 5, č. 2, s. 75 - 98. <https://doi.org/10.2979/jotturstuass.5.2.07>; BECERIK YOLDAŞ, Özlem - YOLDAŞ, Yunus. *Die Entstehung der Zensur und ihre Praxis in der Türkei*. In *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2016, roč. 7, č. 2, s. 38 - 54; DEMIREL, Fatmagül. *Censorship*. In ÁGOSTON, Gábor - Masters, Bruce (eds.). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York : Facts on File, 2008, s. 130 - 132. Podnětné postřehy nabízí komparativně pojatá kvalikační práce JALLAY GEHLEN, Yann. „*Cenzor, Sensör*“ *Zensoren im Russischen und im Osmanischen Reich im Spannungsfeld zwischen Autor und Autorität, 1856 - 1909*. Freiburg : Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau, 2017.

² V kontextu tradičních periodizačních konceptů se vrcholnými fázemi bulharského národního obrození chápe období od přelomu padesátých a šedesátých let 19. století do roku 1878, tj. údobí zesíleného revolučního hnutí a vzniku s ním spjatých center, zároveň v této době vznikal obrozenský periodický tisk, vydávaný zpravidla v zahraničí či Cařihradě. V této fázi lze hovořit i o postupně se formující žánrové pestrosti bulharské literatury a zvolna se utvářejících vazbách knižního provozu, třebaže jeho institucionální zajištění bylo i po roce 1878 relativně slabé. Srov. kupř. ИГОВ, Светлозар. *История на българската литература*. София : Siela, 2002, s. 153 - 155; ГЕНЧЕВ, Николай. *Българското възраждане*. София : Издателска къща "Иван Вазов", 1995, s. 5 - 9.

³ Teorii Miroslava Hrocha o typologii národních hnutí není nutno představovat i s ohledem na její širokou recepci v zahraničí. HROCH, Miroslav. *Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady*

že formování etnické identity u nestátních národních společenství, kam v průběhu „dlouhého“ 19. století patřily s výjimkou Rusů všechny slovanské národy, je závislé na dvou klíčových předpokladech. Prvním z nich je stupeň společenské organizace tzv. předáků národního hnutí a možnosti, jak se tyto přední osobnosti mohly zapojovat zejména do učenecké fáze národního hnutí.⁴ Druhým nezbytným faktorem je potom institucionální zázemí pro formulaci, realizaci a kultivaci požadavků (tj. národní program). V souhrnu těchto teoretických východisek se v podmínkách zejména tzv. integrovaného typu národních hnutí jeví jako nezbytný předpoklad také rozvinutá a fungující knižní kultura, která umožňuje v průběhu všech tří fází národního hnutí naplňovat partikulární i komplexně pojímané požadavky, případně k jejich řešení vytváří funkční platformu. Její význam je předurčen obecnými kulturními podmínkami 19. století, kdy především knižní produkce a periodický tisk náleží mezi nejvýraznější nástroje agitačních snah. Úroveň jejich rozvoje a vnitřní organizace přirozeně otevírá možnosti vyjednávání konkrétních požadavků, zároveň působí jako silný faktor spontánní identifikace daného společenství s rodící se národní ideologií.

Na rozdíl od středoevropských prostředí byla dynamika národního hnutí pravoslavných křesťanských „societ“ v evropských částech Osmanské říše (*rum-millet*) komplikována či lépe řečeno bržděna řadou zásadních faktorů. V kontextu tradičně vnímaného zlomu mezi dvěma konfesními a kulturními okruhy křesťanské Evropy, jenž bytostně zasahuje také její slovanské části, sehrávají v průběhu národního obrození zřejmou roli omezené možnosti a periferní charakter tamní knižní kultury. V prostředí široce chápaných jihoslovanských zemí se tato izolace dotýká v největší míře bulharského obrození, kde byly výchozí podmínky národního hnutí všestranně komplikovány jednak absencí center kulturní činnosti, vyplývající do

vniku novodobých národů. Praha : Svoboda, 1986; TÝŽ. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě.* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1999; TÝŽ. *In the national interest: demands and goals of European national movements of the nineteenth century: a comparative perspective.* Prague : Faculty of Arts, Charles University, 2000; TÝŽ. *Das Europa der Nationen : die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich.* Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, aj. Z posledních prací k této problematice srov. především: TÝŽ. *Národy nejsou dílem náhody : příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů.* Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2009.

⁴ Srov. Hrochovu mapku znázorňující na příkladu Čech územní rozložení center národního hnutí a rodiš jeho předáků. HROCH, Evropská národní hnutí, s. 249.

⁵ Termín *rum-millet* je v tomto kontextu užít s vědomím určité schematizace, která jen okrajově může zohlednit faktické rozpory a nuance mezi konfesním principem vztahujícím se na veškeré pravoslavné obyvatelstvo v rámci Osmanské říše na jedné straně a zejména v průběhu 19. století dobově proměnlivými kontexty územně i sociokulturně variabilních vymezení ortodoxního společenství v balkánských zemích na straně druhé. S ohledem na ústřední téma přítomné stati je zřejmé, že pojmem *rum-millet* je míněna geograficky vymezená výšeč jinak širší komunity, administrativně (státověprávně) zahrnuté do rámce celého osmanského státu a z hlediska církevní jurisdikce podléhající cařihradskému patriarchátu. K pojmu *rum-millet* srov. kupř. ROUDOMETOF, Victor. From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453 - 1821. In *Journal of Modern Greek Studies*, 1998, roč. 16, č. 1, s. 11 - 48. <https://doi.org/10.1353/mgs.1998.0024>; DETREZ, Raymond. *Balkan cultural commonality and ethnic diversity.* Ghent : Ghent University, 2009. Dostupné na internetu: <https://web.archive.org/web/20150923194833/http://www.bsa.ac.uk/doc_store/IT/IT2012_49.pdf> [20. 4. 2022]; TÝŽ. „Погърчване“ и „поевропейчване“ през Възраждането. In *Литературна мисъл*, 2005, roč. 49, č. 1, s. 7 - 19.

značné míry z církevní příslušnosti bulharských zemí pod cařihradský patriarchát, problematický byl však také sociální profil předáků zejména v učenecké fázi A.⁶ Problematické aspekty je třeba spatřovat rovněž v krajně omezených možnostech institucionálního zázemí osvětových činností. Příznačná je zejména absence činitelů rozvíjejících fungující knižní kulturu, kdy se nejedná pouze o knižní produkci, ale také návazné mechanismy knižního trhu (provozu) včetně zajištěné distribuce knih i periodik a jejich následné a spontánní recepce (ohlasy a kritická recepce na stránkách periodického tisku, z nichž vyplývají předpoklady rozvinutého čtenářského zájmu).⁷

Absence těchto klíčových atributů funkční knižní kultury výrazně limitovala samotnou dynamiku zejména bulharského národního hnutí. V situaci takto narušených vztahů literární kultury lze vyslovit několik klíčových předpokladů. V první řadě je zřejmé, že pokud nefunguje knižní trh, neboť zapojené strany nejsou institucionálně zajištěny, lze jen stěží uvažovat o fungujícím a vzájemně provázaném systému sociálních funkcí knižní kultury v parametrech srovnatelných s nestátními národními společenstvími ve střední Evropě. V těchto společenských poměrech, kdy zcela absentují instituce nezbytné pro vznik knižní tvorby, její výrobu, distribuci a recepci, nelze uvažovat o svobodné kultuře.⁸ Naznačené poměry dávají tušit faktický rozpor mezi naplňováním jednotlivých funkčních faktorů bulharského národního hnutí a pozdějším retrospektivně formulovaným narativem, vznikajícím v ideové opoře upevňujícího se etnocentrismu nejen samostatného Bulharského knížectví/carství, ale zejména „lidového“ Bulharska po roce 1944.⁹

Bulharská literární a knižní kultura obrozeneckých dob je specifická tím, že až do přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století, tedy do koncového intervalu kanonicky chápané epochy, vznikala naprostá většina tištěného slova mimo bulharskou vlast. Tisk a distribuce knižní produkce i periodik byly prakticky bezvýhradně závislé na zahraničních tiskárnách a typografických dílnách, z čehož vyplýval

⁶ Fázi A Miroslav Hroch označuje úvodní období národních hnutí, kdy se jazyk etnické skupiny a její minulost stávaly předmětem osvětského vědeckého studia. S ohledem na výchozí podmínky bulharského národního hnutí je problematické uvažovat o „mezigeneračně provázané kontinuitě učenců“, která je ve střední Evropě na rozdíl od pravoslavného Balkánu zřetelným rysem procesu utváření novodobé národní identity.

⁷ Příznačná je v tomto smyslu skutečnost, že explicitně pojímaným otázkám knižní kultury „dlouhého“ 19. století byla badatelská pozornost věnována spíše okrajově.

⁸ Otázku lze však položit i opačně: je projevem nesvobody samotný fakt, že pro zajištění spontánně fungující knižní kultury nejsou k dispozici nezbytná zařízení, a to v podmínkách všeobecně nízké míry gramotnosti, o níž lze v době obrození v bulharských zemích reálně uvažovat? První sčítání obyvatel v obnoveném Bulharsku z roku 1881 konstatuje 3,3 % gramotného obyvatelstva (5 % u mužů, 1,5 % u žen). Srov. ВЕЗЕНКОВ, Александър. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. In МИШКОВА, Диана (ed.). *Балканската XIX век. Други прочити*. София: Център за академични изследвания Рива, 2006, s. 85.

⁹ Srov. v tomto smyslu úvahy Albeny Chranovové o podobách sociálních konstrukcí historických pojmů: ХРАНОВА, Албена. *Историография и литература: за социалното конструиране на исторически понятия и Големите разкази в българската култура XIX-XX век*. Том 2, *Животът на три понятия в българската култура: Възраждане. Средновековие. Робство*. София: Просвета, 2011, s. 11 - 135.

i přirozený polycentrismus obrozenské kultury.¹⁰ Nutno podotknout, že omezené možnosti k šíření tištěného slova byly dány také pasivním postojem Bulharů k vícejazyčnosti Osmanské říše. Odmítavý vztah k turečtině jako oficiálnímu jazyku vedl v agitační fázi národního hnutí k formování výhradně bulharsky psané publicistiky, v jejímž rámci byly řešeny aktuální otázky národního hnutí, polemiky o podobě budoucího spisovného jazyka nevýjimaje. Jak uvádí Nadka Nikolova, bulharština však ještě v padesátých letech 19. století nebyla plně stabilizována, a proto ani nemohla mít charakter oficiálního jazyka, zatímco osmanská správa přistupovala k bulharskému jazykovému programu v zásadě bez výraznější pozornosti. Nezájatý postoj dokládá také relativně volná jazyková politika osmanského státu, kdy oficiální výnosy, dokumenty a právní akty byly souhrnně uveřejňovány v osmanské turečtině, z nichž jen ty zásadní byly publikovány také v překladu do dalších jazyků.¹¹ Jinými slovy, osmanská moc v zásadě přenechávala způsob, jakým by měla být zajišťována všeobecná informovanost o nových výnosech a nařízeních, na představitelích jednotlivých milétů či národních společenství. V bulharské perspektivě se tak nechota vnímat symbolické role turečtiny jeví jako cíleně nevyužívaný potenciál, který měl potvrdit jednoznačný lingvocentrismus obrozenské kultury, a proto komunikace o požadavcích národního hnutí s osmanskou správou v tomto jazyce probíhala v zásadě okrajově.¹²

Bulharští tiskaři a knihkupci v kontextu obrozenského polycentrismu

S ohledem na limitující faktory rozvoje knižní produkce i periodického tisku v Osmanské říši se bulharské publikační snahy soustředily do zahraničí, kde to tamní okolnosti umožňovaly (i tam ovšem působila cenzura). V případě bulharských periodik vycházejících v zahraničí byli jejich redaktoři konfrontováni rovněž se složitými ekonomickými poměry, neumožňujícími ve většině případů dlouhodobější existenci daného listu (příkladem může být později zmíněný list *Zname*).¹³ V případě knižních vydání představoval vedle cenzurních zásahů určitě překážky také

¹⁰ Východiska bulharské knižní kultury jsou předurčena zejména geografickou odlehlostí jednotlivých center. Na rozdíl od kupříkladu české situace, kde i přes působící cenzuru bylo k dispozici potřebné zázemí a knižní produkce vycházela až na výjimky v domácích podmínkách, tj. ve „vlasti“ v jejím užším chápání. Srov. WÖGERBAUER, Michael et al. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře*. Svazek I/1749 – 1938. Praha : Academia, 2015; MÁDLOVÁ, Claire – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael. *Buchwesen in Böhmen 1749 – 1848: kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Steindrucker*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2019. K přirozenému polycentrismu bulharského obrození pak srov. ВАЧКОВА, Кина. Шуменското културно средище и книжовноезиковите процеси в средата на XIX в. In *Изследвания по история на българския книжовен език*. Част I. Шумен : Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 1997, s. 66; ИГОВ, Светлозар. История на българската литература, s. 155 – 158.

¹¹ НИКОЛОВА, Надка. *Билингвизмът в Българските земи през XV–XIX век*. Шумен : Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2004, s. 17 – 18.

¹² НИКОЛОВА, *Билингвизмът в Българските*, s. 20 – 23.

¹³ Mezi nejstabilnější periodika bulharského obrození patří především *Carigradski vestnik*, který vycházel v letech 1848 – 1862. Určitou stabilitu zajišťoval především relativně široký okruh předplatitelů. Srov. ВЪЛЧЕВ, Велизар. Първите български вестници през Възраждането (1846 – 1878). *Вестник Московского государственного университета печати имени Ивана Федорова* 2011, гоѝ 6., s. 373 – 376; РАДЕВ, Иван. Цариградски вестник. In ТЪЪ. *Енциклопедия на българската възрожденска литература*. Велико Търново : Издателство „Абагар“, 1996, s. 776 – 778.

předplatitelský systém, který byl v podstatě jedinou možností, jak finančně zajistit vydání příslušného titulu. Úspěšně fungující prenumerace byla závislá na zprávách o připravovaných knihách v periodickém tisku, čímž se limity dobové knižní kultury opětovně střetávají s naznačenými problémy obrozeneckých časopisů a novin.¹⁴

Za daných podmínek se formovaly vesměs zahraniční kulturní okruhy, které literární historie vymezuje jako střediska aktivního literárního života, osvěty a také knižní kultury. Kupříkladu Svetlozar Igov hovoří o okruhu athonsko-rilském, brašovském, oděském, bukureštském, moskevském a svištovském,¹⁵ jež se zásadním způsobem podílely na vzniku národní literatury v širokém žánrovém rámci zahrnujícím též útvary publicistické. Není nutno zdůrazňovat, že vlastenecko-výchovný apel vznikající literární tradice byl problematický nejen pro orgány osmanské politické správy, ale také pro „fanarioty“, řecké duchovenstvo cařihradského patriarchátu a jeho sympatizanty, ztotožňované v bulharské tradici s druhou formou útlaku.¹⁶

Nejeden badatel si v kontextu slabého institucionálního zázemí bulharské obrozenecké kultury všimá absence tiskáren v samotných bulharských zemích jako klíčového problému, který byl fakticky uplatňovanou formou cenzury.¹⁷ Je třeba mít přitom na paměti fakt, že zřízení tiskárny nebylo z formálního hlediska pro příslušníky rum-milétu jakkoliv legislativně omezoováno. Každý měl možnost podat si k příslušným úřadům žádost o zřízení tiskárny, proces schvalování těchto požadavků přicházejících z bulharských zemí však narážel na nesouhlasná stanoviska jednotlivých instancí.

Soustavně zamítavý postoj osmanské moci potvrzuje bezpočet příkladů – kupříkladu Dragan Cankov (1828 – 1911), bulharský obrozenec, filolog a po osvobození Bulharska v roce 1878 také vrcholný politik, dovezl v roce 1852 do rodného Svištova technické vybavení potřebné pro zřízení tiskárny. Pro její činnost však nezískal souhlas osmanských úřadů, a tak se rozhodl svůj záměr uskutečnit v Cařihradě. S pomocí francouzského vyslanectví se Cankovovi podařilo roku 1855 otevřít tiskárnu v tamním klášteři svatého Benedikta (Saint Benoit).¹⁸ Jiným příkladem může být Teodosij Sinajský (světským jménem Teochar Gogov, kolem 1780 – 1843), rodák

¹⁴ Systém prenumerace se vztahoval nejen na periodický tisk, ale také na knižní vydání, k nimž na stránkách novin a časopisů vycházela reklamní oznámení (tzv. *обявления*). Srov. ДАНОВА, Надя (ed.). *Обявления за български възрожденски издания*. София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Академично издателство „Марин Дринов“, 1999.

¹⁵ ИГОВ, История, s. 155 – 158.

¹⁶ Je zřejmé, že osmanská správa v politickém smyslu a církevní příslušnost pod cařihradský patriarchát ve smyslu církevní jurisdikce a všestranné podřízenosti v otázkách osvěty a vzdělávání se staly v tradičních přístupech bulharské historiografie předmětem určité mytologizace. К мýту о *двојим отроцтвi* (bulharsky „dvojím robstvo“) srov. курѣ. ДЕТРЕЗ, Раймонд. „Турците със сила, гърците с книга“. Митът за двойното робство. In КОЛЕВА, Даниела – ГРОЗЕВ, Костадин (eds.). *История, митология, политика*. София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010, s. 63 – 79.

¹⁷ Toto přesvědčení se v kulturně-historickém narativu upevnilo souběžně s prvními syntézami dějin bulharské literatury. V kontextu dějin knižní kultury té doby srov. курѣ. НАЧОВЪ, Никола. *Новобългарската книга и печатното дъло у насъ отъ 1806 до 1877 год.* In *Сборникъ на Българската академия на науките. Клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ*, кн. XV/10. София : Придворна печатница, 1921, s. 6 – 12.

¹⁸ Srov. КУТИНЧЕВЪ, Стилиянъ. *Печатарството въ България до Освобождението. Приносъ къмъ културната история на България*. София : [s. n.], 1920 (Държавна печатница), s. 65 – 70.

z makedonského Dojranu, který se stal po návratu z desetiletého pobytu v klášteře svaté Kateřiny na Sinaji mnichem a taksidiotou soluňského monastýru svatého Meny.¹⁹ Ve službách kláštera cestoval během třicátých let 19. století po bulharských zemích, kde se seznámil s některými obrozenci, především s Kirilem Pejčinovičem (1770 – 1845) a Jordanem Chadžikonstantinovem Džinem (1818 – 1882). Se souhlasem a výraznou podporou metropolitě Meletije Solunského mohl Teodosij zřídit v tomto klášteře nejspíše roku 1838 jednoduchou ruční tiskárnu, pro niž potřebné církevněslovanské litery pořídil jeden židovský písmolijec z Ruska. I přes silný dohled cařihradského patriarchátu nad tištěnou produkcí v jiných jazycích se Teodosijovi podařilo vytisknout pět knih povětšinou religiozního charakteru. Nejznámějším titulem je *Kniha tato zvaná Útěcha hříšníkům* (Книга глаголемаж Оутъшение гръшнымъ) zmiňovaného Kirila Pejčinoviče, k níž Teodosij doplnil svou předmluvu. V roce 1839 tiskárna vyhořela, avšak s Pejčinovičovou finanční pomocí mohla být obnovena, aby v ní v letech 1841 – 1842 byly vydány poslední dva tituly – právě Pejčinovičova *Útěcha* v roce 1840 a praktický slovník pro účely obchodní komunikace nazvaný *Kniha k výuce tří jazyků – slovanskobulharského a řeckého a karatalického* (Книга за научение трихъ азиквъ: славно болгарскій, греческыя и карамачоцког). V roce 1842 tiskárnu postihl orpětovný požár, po němž tato jednoduchá typografie již nemohla být obnovena. Dva požáry během tak krátké doby s ohledem na okolnosti zvolna se upevňujícího řeckého nacionalismu vzbuzují pochybnosti o jejich náhodném charakteru. Bez konkrétnějších důkazů poukazuje Ivan Snegarov, jeden z prvotních historiografů této tematiky, na domněnku, že oba požáry byly zřejmě založeny úmyslně a že za nimi mohli stát řečtí mniši, kteří s krajním odporem sledovali tisk náboženských knih ve slovanském jazyce.²⁰

Přibližně ve stejné době působil i Kirjak Držilovič (počátek 19. století – 1877) původem z egejské Makedonie. Aktivní účastník řecké revoluce a pozdější absolvent Athénské univerzity se v roce 1850 usadil v Soluni, kde využil své zkušenosti z typografie řecko-aromunského tiskaře Alexandrose Garpolase (1820 – ?). V Soluni se Kirjakovi podařilo získat po mnoha peripetiích souhlas řeckých církevních kruhů se zřízením tiskárny řeckých a bulharských knih, které však mohly vycházet pouze v abecedě. Řeckými literami přenesenými z athénské Garpolasovy dílny vytiskl roku 1852 tzv. *Konikovské evangelium* (ευαγγελιe να γωσωδα μωγα η σιασα νασεγο ησουσα χριστω), většinová produkce tiskárny však byla jazykově řecká. Zároveň udržoval kontakty s mnohými bulharskými obrozenci a ruskými konzuly, kvůli nimž se dostal do konfliktu s vodenským a soluňským metropolitou, kteří jej obvinili před osmanským správcem, v důsledku čehož byla tiskárna v roce 1860 uzavřena.

Neúspěšné pokusy zřídit v samotném Bulharsku tiskárnu dokreslují také osudy Christa G. Danova (1828 – 1911) a Dragana Mančova (1834 – 1908). První z této dvojice patří mezi nejvýznamnější vydavatele a knihkupce, kteří zejména po osvo-

¹⁹ Taxidiot/taksidiota (z novořeckého ταξιδιώτης, „cestovatel“) je v pravoslavném prostředí Balkánu poutný mnich, který pro svůj klášter vybírá dobrovolné dary. Zároveň na svých cestách vykonává misijní a nejruznější osvětové činnosti.

²⁰ СНЪГАРОВЪ, Иванъ. Първата българска печатница. In *Македонски Прегледъ* XI, 1939, kn. 3–4, s. 38.

bození v roce 1878 napomohli oživenému vývoji domácí knižní kultury. Také Danov byl nucen kvůli neustále zamítaným žádostem o zřízení tiskárny ve vlasti své nakladatelské zájmy soustředit do zahraničí. Již v roce 1857 založil společně s knihařem Njagulem Bojadžijským (? - 1876) první bulharský podnik, který si kladl za cíl nejen vydávat zejména osvětovou literaturu, ale také vytvořit její fungující distribuční síť. Družestvena knigoveznica, jak se firma zpočátku nazývala, se postupem doby rozrostla v knihkupectví a nakladatelství působící od roku 1862 pod novým názvem Nakladatelství Christo G. Danov a spol. (Книгоиздателство Хр. Г. Данов и с-ие) s pobočkami v Ruse, Velesu, Sofii a Lomu. Ačkoliv firma sídlila a působila v Bulharsku (tj. v rámci Osmanské říše), samotný tisk byla nucena po celá šedesátá a sedmdesátá léta 19. století zajišťovat na různých místech v zahraničí. Danovovy časté žádosti o povolení zřídit typografickou dílnu v Bulharsku byly bez výjimky zamítány. Nepomohly ani přímluvy, které vznesl dr. Vasil Čomakov (1819 - 1893), známý plovdivský lékař a přední osobnost společenského života, během jednání o bulharské církevní otázce vedených s osmanskou vládou a představiteli cařihradského patriarchátu.²¹ Zároveň i dovoz vytištěných knih kupříkladu z Vídně či Bělehradu se nutně projevil na jejich ceně, navíc vzbuzoval neustálé podezření u osmanské celní správy. Z hlediska vydavatelského profilu se podnik Christa G. Danova zaměřoval především na učebnice, věroučné a osvětové příručky, jejichž autorem byl v mnoha případech Joakim Gruev (1828 - 1912), jeden ze společníků firmy.²² Mezi nimi lze uvést kupříkladu *Teoretickou i praktickou aritmetiku* (Теоретическа и практическа числителница) nebo *Rozsáhlý křesťanský katechismus* (Пространният християнски катихизисъ), vytištěné - podobně jako jiné tituly v šedesátých letech - ve vídeňské tiskárně Leopolda Sommera (1812 - 1880).²³ Danov v roce 1873 navázal obchodní vztahy s Jankem Kovačevem (1852 - 1926), s nímž založil Bulharskou tiskárnu Janka Kovačeva a spol. (Българска печатница на янка Ковачев и с-ие), působící jako slovanská oficína ve Vídni,

²¹ Ke snu přirovnává zřízení tiskárny v Plovdivu kupříkladu Manjo Stojanov v pamětech o obrozenském Plovdivu: „Tiskárna v Plovdivu - to byl sen nejen Danova, ale i dalšího plovdivského knihkupce - Dragana Mančeva, ale také Grueva a všech vzdělaných Bulharů ve městě a regionu. O otevření tiskárny Gruev několikrát žádal různá ministerstva v Cařihradu, dr. St. Čomakov mluvil s paši a dalšími představiteli, ale žádného povolení se nedostávalo. Danovovi se tak podařilo splnit sen o vlastní tiskárně v Plovdivu až po osvobození.“ / „Печатница в Пловдив - това бе мечта не само на Данов, но и на другия пловдивски книжар - Драган Манчев, на Груев и на всички образовани българи в града и областта. За откриването на печатница Груев бе подавал няколко пъти молби до разните министерства в Цариград, д-р Ст. Чомаков бе приказвал с паши и други големци, но разрешение не се даде. Мечтата да има своя печатница в Пловдив Данов усия да осъществи едва след Освобождението.“ СТОЯНОВ. Маньо. Първото българско книгоиздателство. In ТУЖ. Исторически разкази за Пловдив през Възраждането. Фондация „Балкански културен форум“, 2010, s. 204.

²² K chodu Danovovy firmy srov. БАРУТЧИЙСКИ, Серафим. *Христо Г. Данов: Биографичен очерк*. Пловдив : Юбилейният комитет, 1905; МОСЕНГОВ, Атанас (ed.). *Летопис на издателство „Христо Г. Данов“: 1855 - 1980. Библиографски справочник*. Пловдив : Христо Г. Данов, 1980.

²³ Srov. MARTISCHNIG, Michael. Sommer, Leopold (1812 - 1880), Buchdrucker. In *Österreichisches biographisches Lexikon 1815 - 1950*. Band 12, Lfg. 58 (Slavik, E. - Spannangel). Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005, s. 414; MOISSI, Karmen Petra. In Wien gedruckte Bulgarica des 19. Jahrhunderts im Bestand der Österreichischen Nationalbibliothek (ÖNB). In *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 2009, roč. 55, s. 67 - 84. <https://doi.org/10.1553/wjsj55s67>

kde Danov dále vydával své knihy.²⁴ Po osvobození nechali s pomocí ruské dočasné správy vybavení převézt do Plovdivu, kde pokračovali v úspěšné činnosti. V roce 1881 se však oba společníci rozdělili, neboť Janko Kovačev se rozhodl založit v Sofii vlastní tiskárnu.²⁵

Danovovo vydavatelské a tiskařské dílo patří mezi nejvýraznější počiny této povahy v době nejen po osvobození v roce 1878, ale především během obrození. Poukázat je nutno zejména na zakladatelský přínos, s nímž napomohl v poměrech pozdně obrozeneckého Bulharska rozvinout koncept moderního vydavatelského domu schopného reflektovat požadavky fungujícího knižního trhu.²⁶ V týchž podmínkách však udivuje i tematická šíře Danovovy produkce, stejně jako mechanismy její distribuce do vlasti.

Modernizaci bulharské knižní kultury v podobném smyslu přispěl rovněž jen o několik let mladší Dragan Mančov, vydavatel s téměř padesátiletou zkušeností. Také v jeho portfoliu převažovaly učebnice a osvětové příručky vydávané v zahraničí – u dřívějších titulů v Braile nebo Bolgradu, v sedmdesátých letech si zajišťoval podobně jako Danov tisk u Leopolda Sommera ve Vídni. Perzekuce ze strany osmanských úřadů kromě obvyklých obtíží zesílila po roce 1875, kdy byl pro aktivní účast ve starozagorském povstání vězněn. Po propuštění ze žaláře odešel do Rumunska, kde převzal tiskárnu po Christu Botevovi a několik let se zde věnoval vydavatelské činnosti. Po osvobození Bulharska se vrátil do Plovdivu, kde s pomocí dočasné ruské správy získal moderní rychlotisk a mohl tak otevřít svou tiskárnu.

V řadě neúspěšných pokusů otevřít v Bulharsku samostatnou tiskárnu si zaslouží zmínku i Pandeli Kisimov (1832 – 1905), trnovský rodák, obrozenecký publicista a po roce 1862 člen bulharské emigrace v Rumunsku. Na přelomu padesátých a šedesátých let podnikal systematické kroky, aby získal nezbytnou koncesi, současně vyjednal dodávku potřebného vybavení tiskárny, liter a dokonce i papíru z Vídně či Lipska a pro svou typografii měl již zajištěný vhodný personál.²⁷ Také v tomto případě však vyšla všechna jednání u osmanských představitelů, ba i petice či úplatky jednotlivých úředníků naprázdno, neboť stejně jako v předchozích případech vnímaly osmanské úřady a řecký klérus vznik tiskárny v bulharském vnitrozemí jako hrozbu.²⁸ Kisimov po tomto nezdaru odešel do emigrace do Valašska, neboť byl Turky podezříván z účasti na organizaci trnovského povstání. Typografické vybavení a materiál nakonec prodal bulharským emigrantům v Braile a Bolgradě.

Pomineme-li krátké působení tiskárny Teodosije Sinajského v poloilegálním postavení a zcela ilegální tiskárnu Nikoly Karastojanova (1778 – 1874), nelze o rozvoji

²⁴ MAYER, Anton. *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482 – 1882*. Zweiter Band 1682 – 1882. Wien : Wilhelm Frick, 1887, s. 357.

²⁵ Srov. КОЛЕВА, Даниела – ГЕРГОВА, Ани (eds.). *Българска книга. Енциклопедия*. София – Москва : Pensoft, 2004, s. 245.

²⁶ Příznačná jsou v tomto smyslu častá epiteta označující Danova jako „tiskaře, který dal Bulharům knihu“. Srov. ВЛАДИМИРОВ, Иво. Христо Данов или човекът, който дари книгата на българския народ. *Българска история*, 14. 10. 2013. Dostupné na internetu: <<https://bulgarianhistory.org/hristo-danov/amp>> [15. 4. 2022].

²⁷ Srov. КИСИМОВЪ, Пандели. Нашето книжарство и печатарство отъ преди половинъ векъ. За моята печатница. In *Българска сбирка V*, 1898, kn. VI, s. 506 – 519.

²⁸ НАЧОВЪ, *Новобългарската книга*, s. 12 – 14.

typografie na území Bulharska před obnovením jeho státnosti v podstatě uvažovat. Jediný Karastojanov na chybějící povolení nedbal. V roce 1828 pořídil během cesty do Bělehradu jednoduchý tiskařský lis, který tajně dovezl a bez potřebného souhlasu místního řeckého duchovenstva i turecké správy instaloval ve svém samokovském domě. Tato officína fungovala zcela ilegálně až do roku 1847, kdy se mu podařilo získat omezené povolení „pouze k tisku církevních knih“, jichž za Nikolova života bylo vydáno kolem třiceti. Jeho příběh ve své podstatě věrohodně ilustruje vznik a okolnosti velmi omezeného působení těchto potajmu zřízených tiskařských dílen. Samokovský tiskař k jednoduchému lisu postrádal potřebnou sadu církevněslovanských liter, kterou zakoupil teprve v roce 1833 od Královské uherské univerzitní tiskárny v Budíně.²⁹ Jelikož neměl souhlas k provozu tiskárny, uchovával až do roku 1846/1847 i vlastnictví těchto písmen v tajnosti. Je proto přirozené, že jeho tisky vzniklé před tímto rokem postrádají jasně konkretizované impresum, a i v době udělení souhlasu s jeho uveřejněním váhá. V roce 1846 totiž pořídil opětovně vydání *Stručného popisu dvaceti klášterů* (Краткое вписаніе на стъте двадесѣтъ манастири), čímž podle Vasila Zlatarského dává o své tiskárně na srozuměnou, že má být (poté, co obdržela kýžený souhlas místního metropolity Mateje) přirozenou a kontinuální pokračovatelkou vyhořelé officíny Teodosije Sinajského.³⁰ Obavy z možnosti postihu i poté, co Karastojanov již získal k provozu své tiskárny souhlas místního kléru, anebo ze strachu před možnými animozitami jiné povahy uváděl na titulním listu některých knih namísto obvyklého impresu pouze informaci, že daný titul byl vytištěn „budínskými písmeny“ („буудимскими писменами“). Toto sdělení mělo funkci skrytého vzkazu: ti, kdož věděli, že Karastojanov vlastní sadu církevněslovanských liter, se snadno dovtipili, odkud kniha pochází, a naopak – kdo o této skutečnosti neměl ponětí, zůstal s vědomím, že kniha byla vytištěna v Budě, zřejmě v tamní královské univerzitní tiskárně.³¹ Naznačenou strategii potvrzuje též jeho *Časoslovec* (Часослов) vytištěný v roce 1847, kde v impresu uvádí pouze kryptonym „в С.М.К.В.“ a již zmiňovaný dovětek o „budínských písmenech“.³²

Tiskárny Teodosije Sinajského a Nikolý Karastojanova na bulharském území lze považovat za ojedinělá typografická zařízení; jejich činnost a omezené možnosti

²⁹ Univerzitní tiskárna v Budě/Pešti byla otevřena zakázkám z mnoha zemí a v nejrůznějších jazycích, a proto představovala pro obrozenské činitele a literáty i z pravoslavných částí evropského Turecka případné útočiště k realizaci zamýšlených knižních počinů. Srov. KOUBA, Miroslav. Knižní produkce Královské uherské univerzitní tiskárny v kontextu slovanského obrození. In KOUBA, Miroslav - ŘÍHA, Ivo - SOKOLOVIĆ, Dalibor (eds.). *„Pozdrav milý od Polabí k jihu píli!“ Slovanská tematika mezi filologií a historiografií*. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2020, s. 46 - 89.

³⁰ ЗЛАТАРСКИ, Василь Н. Даскаль Николай Карастоянович и неговата печатница. In *Периодическо списание*, 1906, Бр. 66, s. 623 - 661; ТЪЖ. Къмъ историята на Самоковската печатница. In *Периодическо списание*, 1907, Бр. 68, s. 458 - 464; СНЪГАРОВЪ, Първата българска печатница, s. 57.

³¹ Srov. АТАНАСОВ, Петър. *Начало на българското книгопечатане*. София : Наука и изкуство, 1959, s. 177.

³² *Часослов, кой то съдържава сичките денонощны молитвы, церковны и домашни, на Славенскій язык: а нарѣжда и опредѣлява, кога кога и какво се чети на нашии о. Славено-болгарскій: за Болгарски те деца, кои то в Болгарски те училища учат свѣщенно то писаніе на славенскій язык.* в С.М.К.В. [Самоков]: [Будимскими писмени], 1847.

distribuce i recepce vydávaných děl však nepotvrzují soustavně fungující knižní trh v celonárodním smyslu. Jednalo se vždy o jednoduché ruční lisy, na nichž byla příprava jednoho titulu časově náročná. Podobné limity se týkaly i jejich technické úrovně omezující se veskrze na jednoduchou sazbu s absencí výraznějších zdobných prvků či ilustrací. S limity v technickém zpracování se však potýkaly i tiskárny v exilu či emigraci, které byly závislé zpravidla na dovozu vybavení (zejména pak liter či klišé) z některého ze zahraničních center. Rozvoj bulharské knižní kultury v ojedinelých ilegálních dílnách doma ve vlasti a neúspěšné pokusy o zřízení tiskárny legální cestou i s ohledem na cenzorská nařízení cařihradského patriarchátu proto logicky kumulovaly zástupné role jednotlivých aktérů. V bulharských podmínkách snad ještě s větší patrností a delším trváním byl tiskař zároveň „vydavatelem“ (a nezřídka i autorem vydávaného díla), distributorem dané knižní produkce a v neposlední řadě i knihkupcem.³³

Narušené mechanismy knižní kultury dokresluje vedle faktických zásahů osmanské správy a cařihradského patriarchátu také řídká knihkupecká síť. Absence knihkupectví³⁴ přímo souvisí se slabě rozvinutými vydavatelskými a jejich tiskárnami. Již bylo naznačeno, že v bulharských podmínkách se řetězec autor – vydavatel – tiskař – distributor dařilo fakticky budovat ve smyslu celospolečenských struktur teprve po obnovení státu v letech 1878 – 1879 a že v době obrození jednotlivé složky knižní a literární kultury působily omezeně a izolovaně. Prvním knihkupcem s bulharskými knihami byl Tadej Divitčijan (1810 – 1878), tiskař a vydavatel arménského původu. Zejména v průběhu čtyřicátých a padesátých let 19. století byl putujícím knihkupcem. Navštěvoval různá města od Ruse po Niš, kde na tamních trzích nabízel kalendáře a knihy náboženské a osvětové povahy. V roce 1842 v Cařihradě založil společně s Konstantinem Ognjanovičem (1798 – 1858) podnik Trudoljubiva pčela. Kvůli zmíněné distribuci slovanských knih do Bulharska byl opakovaně vězněn, jeho tiskařská činnost pak zůstávala pod zesíleným dohledem osmanských úřadů. Přesto Tadej vytvořil v rodném Cařihradě provázaný podnik, který byl zároveň nakladatelským domem s přidruženou písmolijnou, pro niž získal „církvní“ i „občanské“ litery nejrůznějších abeced a velikostí. Prostřednictvím amerických misionářů se mu podařilo získat moderní lis, postupně získával nejrůznější klišé, ozdůbky a jiné dekorativní prvky. Mezi nejvýraznějšími tisky je třeba zmínit řadu slabikářů a kalendářů, jež tvořily základ jeho vydavatelského portfolia. Klíčová je úloha jeho typografie pro zajištění tisku prvních čísel emblematického listu *Carigradski vestnik* do doby, než přípravu listu převzala tiskárna Ivana Bogorova vzniklá ve známém centru cařihradských Bulharů Balkapan han.³⁵

³³ Srov. ГЕОРГИЕВ, Лъчезар. Формиране на издателските центрове в България (Из историята на издателската дейност у нас). In *Издател*, 1995, No. 2-4, s. 12. Dostupné též na: <<https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=4212&type=.pdf>> [15. 4. 2021].

³⁴ Pojem *knihkupectví* (*книжарница*) si v bulharských podmínkách zachoval dodnes jistou sémantickou odlišnost, neboť ve srovnání kupříkladu s českým vnímáním označuje také prodejnu s papírnickým zbožím. Srov. definici Bulharského výkladového slovníku: „prodejna s knihami a papírnickými potřebami“ / „продавница на книги и писмени принадлежности“. АНДРЕЙЧИН, Любомир et al. *Български тълковен речник*. 4. vyd. София : Наука и изкуство, 2015, s. 365.

³⁵ Srov. МЕВСИМ, Хюсеин. „Балкапанъ хан“ като интимно-публично пространство на българите в Истанбул през XIX век. In *Балканистичен Форум*, 2006, č. 1 – 3, s. 61 – 66; ТÝŽ. „Балкапанъ

Tadejova bohatá činnosť však nevedla ke zriadeniu stálého – dnes by se řeklo kamenného – knihkupectví. Jeho působení se v podmínkách chybějícího zázemí soustředilo primárně na tisk, přičemž počáteční putovní a nesystematická distribuce odpovídala značně omezeným dobovým možnostem. Za první předzvěst knihkupectví v bulharských zemích lze chápat „magazín“ Velča Atanasova (1778 – 1835) zvaného podle okenního skla, hlavního artiklu jeho obchodní činnosti, „Džamdžijata“. Trnovský rodák, vojvoda a jeden z hlavních organizátorů trnovského povstání z roku 1835, se od roku 1809 věnoval prodeji církevněslovanských knih dovážených z Ruska pro potřeby liturgie v bulharských kostelech. Svým působením se Velčo dostal do konfliktu s místním řeckým duchovenstvem, spatřujícím v distribuci ruských knih snahu nahradit řecké liturgické knihy slovenskými.³⁶ Z těchto důvodů nemohl mít knižní sklad Velča Atanasova dlouhého trvání a v dějinách bulharské knižní kultury jde skutečně o ryze epizodickou záležitost.

Druhým knihkupcem byl Georgi G. Dimitrov (1838 – 1906), kjustendilský rodák, který v roce 1860 navázal úzké kontakty s Christem G. Danovem. Zpočátku pro něj pracoval jako pocestný distributor knih, od roku 1864 pak vedl odrinské knihkupectví, jež fungovalo jako součást Danovova podniku do roku 1874, kdy se Dimitrov začal soustavně věnovat periodickému tisku. Vedle velešské pobočky pro Makedonii a rusenské pro balkánské Bulharsko tak existovalo obdobné knihkupectví také v Thrákii.³⁷

Mezi obrozeneckými knihkupci vystupují také již zmíněný Pandeli Kisimov a zejména pak Christo G. Danov společně s Njagulem Bojadžijským, jejichž činnost – s různou datací, nabízeným sortimentem i povahou daného podniku – potvrzuje spontánní sepětí tiskaře a distributora. Nelze tak hovořit o provázané knihkupecké síti, jaká se v polovině 19. století formovala v habsburské monarchii, české země nevyjímaje,³⁸ zvláště vezmeme-li v úvahu fakt, že stěžejní způsob knižní distribuce v bulharských zemích zajišťovali pocestní knihkupci.

Dlouhodobě přetrvávající model, kdy se první knihkupci snažili stát zároveň tiskaři, dokládá v podmínkách osmanské nadvlády a řecké církevní jurisdikce ustr-

хан“ – българският микрокосмос в космополитния Цариград. In *Liternet*, 12. 10. 2006, roč. 10, č. 83. Dostupné na internetu: <https://liternet.bg/publish18/h_mevsim/balkapan-han.htm> [20. 4. 2022].

³⁶ Velčovo „knihkupectví“ se těší v zásadě okrajové pozornosti bulharského bádání o knižní kultuře, která je dána mimo jiné absencí primárních pramenů k této činnosti. Z ojedinelých prací srov. КОВАЧЕВ, Марин. *С пламъка на родолюбieto. 175 години книжарско дело във Велико Търново (1809 – 1884)*. София : Издателство на Отечествения фронт, 1985.

³⁷ K osobnosti Georgiho Dimitrova a jeho odrinskému působení srov. ВЕЛИЧКОВ, Петър. Забравеният Георги Димитров и незабравимите му книги. Предговор. In ДИМИТРОВ, Георги. *Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение*. Част 1. 2. vyd. София : Издателство „Изток-Запад“, 2013; РАЧЕВА, Ваня. Историкът-свидетел Георги Георгиев Димитров. In *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития. Годишник на Общобългарския комитет и фондация „Васил Левски“*, том 7. София : Общобългарски комитет и фондация „Васил Левски“, 2005, s. 183 – 185.

³⁸ K české situaci knihkupecké sítě srov. ŠIMEČEK, Zdeněk – TRÁVNÍČEK, Jiří. *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha : Academia, 2014, s. 113 – 226; MÁDLOVÁ, Claire – WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr. *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“: Protagonisté, podniky a síť knižního trhu v Čechách (1749 – 1848)*. Praha : Academia, 2019.

nutí raně novověkého vzorce knižní produkce. Ve své podstatě se jedná o faktické zosobnění cenzurních opatření, jejichž prostřednictvím „dvojitý útlak“ ve vzájemném sepětí znemožňoval spontánní vznik bulharské knižní produkce. V tamních podmínkách nemohlo dojít k postupnému oddělení vydavatele, distributora a knihkupce od všestranně zaměřeného tiskaře, zastávajícího všechny klíčové úkony.

Bulharská knižní kultura a tanzimat

Určitou změnu v poměrech bulharské knižní kultury přinesl rok 1864, kdy se osmanská vláda rozhodla v souvislosti s provedenou administrativní reformou zřídit ve správních střediscích jednotlivých vilajetů³⁹ státní tiskárny. Pro bulharské země měla vedle Soluně a Odrinu význam tiskárna v Ruse, správním středisku Dunajského vilajetu (Matba 'a-i Vilayet-i Tuna). Od založení „centrální“ tiskárny si osmanská vláda slibovala v první řadě omezení dovozu zejména ruských knih do evropských provincií říše. Zároveň poskytla desetiprocentní slevu pro zadavatele zakázek z bulharských zemí, čímž se snažila přesunout vydavatelské aktivity ze zahraničních center právě do Ruse. Třetí motivací byla přirozeně snaha podrobit vydávanou knižní produkci důslednější cenzuře.⁴⁰ V tiskárně Dunajského vilajetu bylo v letech 1865 – 1877 vydáváno také oficiální periodikum *Dunav* (turecky Tuna) s podtitulem *List pro zahraniční i domácí zprávy a úvahy všeho druhu* (Лист за вътрешни и външни новини и за всякакви разсъждения). V tureckém a bulharském znění uveřejňoval oficiální dokumenty, z pohledu turecké vlády informoval o vývoji na domácí i zahraniční politické scéně, přičemž se ostře vymezoval vůči bulharskému revolučnímu hnutí. List vedl Ismail Kemali (1844 – 1911), přední osobnost albánského národního hnutí a od přelomu padesátých a šedesátých let 19. století podporovatel reformních kroků Midhata paši (1822 – 1883) působícího v letech 1864 – 1871 ve funkci správce Dunajského vilajetu. Přípravou bulharských textů byl pověřen již zmíněný Dragan Cankov, s nímž na překladech předem připravených a schválených textů z turečtiny do bulharštiny spolupracovali Stoil Dimitrov Popov (1839 – 1890), mimo jiné cenzor bulharských knih, a Ivan Čorapčiev (? – ?).⁴¹ Tiskárna Dunajského vilajetu se navzdory důsledné cenzuře dočkala mezi bulharskými autory či zadavateli relativně širokého využití. Nabízela na bulharském území dosud nevídané technické vybavení soudobé evropské úrovně. Motivujícím faktorem byla přirozeně také cena a geografická blízkost. Do rusko-turecké války v roce 1877, kdy tiskárna utrpěla značné škody při ruském ostřelování, zde bylo vydáno na 125 jazykově bulharských knih, především učebnic, liturgických a religiózních knih a osvětových příruček, jež vycházely zpravidla v ustáleném grafickém zpracování

³⁹ Vilajet představoval v systému administrativně-územního členění Osmanské říše největší správní jednotku, mnohdy bývá přirovnáván k provincii.

⁴⁰ ГЕОРГИЕВ, *Лъчезар*. *Книгоиздаването в България 1806 – 1944*. София : Ан-Ди, 2016, s. 11.

⁴¹ Čorapčiev patřil mezi ty představitele bulharské obrozenecké kultury, kteří si nepochybně uvědomovali symbolický význam turečtiny. Poukázat lze v tomto smyslu na jeho didaktické příručky – srov. kupř. [ЧОРАПЧИЕВ, Иван П.]. *Букварь за турскый языкъ - Elif Cüzü: съ забавни прочити*. Русчюкь – Русчюк: Въ печятницѣтѣ на Дунавскѣтѣ область – Tuna Vilayet-i Matbaasında tab olunmuştur, 1866; [ТЪЖ – ПОПОВ, С. Д.]. *Турско-българскы писмовникъ - Bulgar Etfalna Mahsus İnşa-i Cedid*. Русчюкь: Въ печятницѣтѣ на Дунавскѣтѣ область, 1868.

odkazujícím k východiskům zejména středobulharské rukopisné tradice.⁴² Objektivní zhodnocení činnosti této „prorežimní“ typografie v interpretačních přístupech bulharského obrození zůstává do značné míry otevřeným tématem, vezmeme-li v úvahu skutečnost, že v chronologické souslednosti vrcholných fází této epochy jiná tiskárna v Bulharsku nepůsobila. Razantní dohled turecké cenzury představoval nesporně výraznou překážku spontánního rozvoje bulharské knižní kultury, přesto však nelze přehlížet, že tato tiskárna alespoň v některých aspektech přispěla ke kultivaci institucionálního zázemí knižního trhu.⁴³

Midhat paša ve svém projevu v roce 1865 k velkovezírovi v souvislosti s provozem tiskárny Dunajského vilajetu uvedl, že knihy dovážené z Ruska pro náboženské potřeby bulharského obyvatelstva ve svém úvodu zpravidla oslavují ruského cara a jeho rodinu. Pokud by byly tištěny v tiskárně Dunajského vilajetu, oslavu ruského cara by bylo možné snadno nahradit úctou k osmanskému sultánovi.⁴⁴ Jednalo se tak o opatření, jež mělo institucionálně narušit přirozeně referenční postavení ruské knižní produkce a ruského kulturního vlivu. Podobná očekávání se týkala i snahy oslabit dovoz slovanských knih z Rakouska, mimo jiné z Vídně (zejména z dílny Leopolda Sommera), která byla do počtu vydaných či vytištěných bulharských titulů na druhém místě za Cařihradem.⁴⁵

Rozhodnutí osmanské vlády zřídít ve správních střediscích nově vytvořených vilajetů centralizované tiskárny znamenalo výraznou změnu nejen v postojích k šíření tištěné knižní produkce u národů pravoslavného miléty, zejména Bulharů, ale také v pojetí kontrolních mechanismů. V době vrcholných fází národního hnutí se všestranný nedostatek přímo ve vlasti zřízených tiskáren, nakladatelství a knihkupecké sítě časově shoduje s upevňující se cenzurou patrnou od šedesátých let 19. století v širších sociokulturních kontextech celé Osmanské říše. Dohled nad knižní produkcí i periodickým tiskem nebyl s ohledem na konfesní i etnickou heterogenitu spjat pouze s příslušnými státními orgány, ale také dalšími institucemi, jejichž působení ovlivňovalo rovněž bulharské kulturní poměry té doby. V určitém smyslu je tedy překvapující, že formám kontroly sdělovacích prostředků v Osmanské říši byla doposud věnována dílčí či dokonce okrajová pozornost, a to nejen z pohledu křesťanů v evropských provinciích, ale i privilegovaného muslimského miléty.⁴⁶

⁴² РАДЕВ, Енциклопедия, s. 562; elektronická encyklopedie *Българско възраждане* uvádí dokonce 140 titulů a čtyři periodika – srov. *Българско възраждане. Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища*, том 2. Dostupné na internetu: <<http://enc.ilit.bas.bg/slovník/%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8>> [20. 4. 2022]. K otázce typografických a grafických vazeb ke středobulharské tradici srov. ГЕОРГИЕВ, Лъчезар. Проекции на емблематиката на българската ръкописна книга в предосвобожденски издания. In ТЪЖ. *Търновска книжовна школа*, том 10. Десети международен симпозиум 17 - 19 октомври 2013 г. Велико Търново : Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, s. 229 - 247.

⁴³ Činnost tiskárny Dunajského vilajetu v Ruse bývá v bulharské literární historiografii interpretována v etnocentrickém přístupu, přičemž pokus o transkulturní pohled v zásadě chybí. Srov. КУТИНЧЕВЪ, Печатарството въ България, s. 36 - 42; НАЧОВЪ, Новобългарската книга, s. 99 - 101.

⁴⁴ ГЕОРГИЕВ, Книгоиздаването в България, s. 11.

⁴⁵ РАДЕВ, Иван. Виена като книжовно средище. In ТЪЖ. *Енциклопедия*, s. 169.

⁴⁶ K podobám obecných charakteristik cenzury v Osmanské říši srov. kupř. YOSMAOĞLU, İpek K. Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876 - 1913. In *The Turkish Asso-*

Navzdory reformním krokům, k nimž během tanzimatů (1839 – 1876) v Osmanské říši docházelo, se rozvinula síť navzájem provázaných cenzurních nástrojů.⁴⁷ Tato opatření zahrnovala instituce předběžného či následného dozoru nad vydávanými tiskovinami a zároveň regulovala technické zázemí literárního a knižního provozu, zřizování a kontrolu tiskáren či periodik nevyjímaje. K cenzuře lze v tomto smyslu přistupovat z hlediska obecně platných modelů, které pro české prostředí stanovili autoři obsáhlé práce *V obecném zájmu*. Vymezuji totiž paternalistický, autoritativní a liberální typ cenzury,⁴⁸ kdy Osmanské říše v období tanzimatů a zároveň bulharské obrozenské situace se týkají první dva. Paternalistický typ zdůrazňuje výchovné aspekty a důsledně uplatňovaný předběžný dohled na tištěné slovo: „cenzura tohoto typu spatřuje prostředek vzdělávání, rozšiřování znalostí a pozitivního vývoje společnosti“,⁴⁹ přičemž významnou roli u tohoto druhu cenzurních zásahů hraje také kulturní vyspělost příjemce. Smyslem paternalistické cenzury je ochrana méně vzdělaného čtenáře před nevhodnou produkcí, jež nemusí být v podmínkách bulharského obrození vázána pouze na zásahy ze strany osmanského státu. Naproti tomu autoritativní cenzura prosazuje určitý ideologický koncept „hodnotově a funkčně modelovat literaturu“, přičemž může být předběžná i následná a může být „uplatňována vůči literární minulosti, případně vůči zahraničním tiskům“.⁵⁰ Pro bulharské podmínky poloviny 19. století jsou u tohoto typu cenzury příznačné spíše než snahy o přizpůsobení kulturního výrazu určité kanonizované formě státní zá-

ciation Journal, 2003, Vol. 27, No. 1 – 2, s. 15 – 49; DEMIREL, Fatmagül. *Censorship*. In ÁGOSTON, Gábor – MASTERS, Bruce (eds.). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, s. 130 – 132; TÜRESAY, Özgür. *Censure et production culturelle. Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876 – 1908)*. In *Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon : La culture ottomane dans les Balkans*, volume dirigé par R. Zaïmova, 2009 [2010], roč. 16, s. 239 – 254 <https://doi.org/10.3917/balka.016.0239>. V ústředí těchto prací však stojí uplatňování cenzury zejména po roce 1876. K proměnám cenzury z bulharské perspektivy srov. ДАНОВА, Надя. По трудния път на модернизацията: бележки върху цензурата на Балканите през XVIII–XIX век. In *Историческо бъдеще*, 2010, кн. 1 – 2, s. 81 – 105; ДАСКАЛОВА, Красимира. Шрихи към историята на османската цензура през втората половина на XIX век (По материали от българския възрожденски печат). In КОНСТАНТИНОВА, Юра (ed.). *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова*. София, Институт за балканистика с Център по тракология, 2011, s. 136 – 150.

⁴⁷ Pojmem *tanzimat* je v kontextu kulturních i politických dějin pravoslavných společenství na Balkáně rozuměn vrstevnatý a ne vždy důsledně a jednotně uplatňovaný soubor reformních a modernizačních opatření, jež měly v Osmanské říši za cíl přiblížit tamní soudnictví, školský systém, organizaci úředního a správního aparátu a v neposlední řadě i mnohé aspekty občanského práva soudobým parametřům na evropském Západě. Naznačený proces demokratizace vyvrcholil v podmínkách osmanských reforem v roce 1876 vyhlášením ústavního režimu. Tanzimat se však neomezoval pouze na mechanismy politického života, neboť se snažil ovlivňovat nejrůznější oblasti každodenního života (kupř. zřízení pošty podle evropského vzoru). Z novějších prací k tomuto pojmu, jež se týkají především bulharských zemí, srov. МАКАРОВА, Ирина Феликсовна. *Българи и Танзимат*. Москва : Книжный дом „Либроком“, 2010; v širším smyslu k pojmu srov. GOMBÁR, Eduard. *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha : Karolinum, 1999, 139n.; LAFI, Nora. *The Ottoman Municipal Reforms between Old Regime and Modernity : Towards a New Interpretative Paradigm*. In *First Eminönü International Symposium*. Istanbul : Eminönü Belediyesi, 2010, s. 448 – 455.

⁴⁸ WÖGERBAUER, V obecném zájmu, s. 47 – 52.

⁴⁹ WÖGERBAUER, V obecném zájmu, s. 47 – 48.

⁵⁰ WÖGERBAUER, V obecném zájmu, s. 49.

sahy do řízení ekonomiky či regulace knižního trhu (především cenzurní opatření ve smyslu zamítaných žádostí o zřízení tiskárny).

K této základně teoreticky chápaných typů lze přiřadit ve vertikální rovině sociokulturní aspekty institucionálního dohledu nad produkcí a distribucí tištěného slova, mezi nimiž v podmínkách bulharského obrození vystupují zásahy ze strany cařihradského patriarchátu, osmanského státu a v neposlední řadě v určitých kontextech také cenzury ruské.⁵¹ Tyto tři základní typy představovaly rámec institucionálního omezení svobody tištěného slova, zároveň spoluurčovaly možnosti pozvolna se utvářející čtenářské veřejnosti. Pro bulharské obrození jsou příznačné zásahy cařihradského patriarchátu, které se vztahovaly i na jazykově řeckou knižní produkci především ve snaze potírat osvícenské ideje přicházející do prostředí rum-milétu prostřednictvím mladých řeckých studentů navracejících se ze studií ve Francii. Je zřejmé, že ohlas těchto myšlenek v emancipující se bulharské společnosti byl pro patriarchát rovněž problematický. Od přelomu dvacátých a třicátých let 19. století se dohled patriarchátu a řeckého duchovenstva soustředil na snahy bulharských obrozenců o dosažení církevní autonomie či samostatnosti. Perzekuce Neofita Chilendarského Bozveliho nebo Petka Račeva Slavejkova jsou v tomto pohledu příznačné. Podobně vypjaté pak byly snahy pořídit překlad Písma svatého do lidového jazyka. Patriarchát s krajní nelibostí sledoval působení protestantských církví, jež poskytovaly prostředky i zázemí pro přípravu Bible v novořeckém i novobulharském znění. Úzkostlivě pietní vztah k liturgickému jazyku ve smyslu soustavné „sakralizace“⁵² potvrzuje jeho přetrvávající symbolické role. V podmínkách „pravoslavného kulturního společenství“⁵³ mají okolnosti vzniku Písma svatého v překladu do *vernakulárního* jazyka výrazné analogie, v jejichž rámci vytčený cíl sjednocoval zainteresované předáky novořeckého a novobulharského hnutí.

Patriarchát v tomto smyslu rozvíjel institucionální kontrolu omezující publikační aktivity celého pravoslavného milétu, nikoliv pouze bulharské inteligence, a to nejen v pohledu institucionálním, ale i biografickým. Zvláštní pozornost by si zasloužili cenzoři bulharských knih, kteří se za svou spolupráci s orgány cařihradské církevní jurisdikce a zejména osmanského státu dočkali v domácím prostředí mnohdy krajně ambivalentního hodnocení. Odmítavé komentáře zasáhly dílčím způsobem tvůrčí dráhu kupříkladu Ilariona Makariopolského (1812 – 1875), Nikoly Michajlovského (1818 – 1892), Nikoly Genoviče (1835 – 1912) a také Dragana Cankova, kteří tento úřad vykonávali v různých dobách. Jejich ochota chopit se cenzorského úřadu bulharských knih vyvolala v obrozenských kruzích ne jeden spor. Jinak neobyčejně vzdělaní překladatelé, literáti či učitelé byli pro své pragmaticky turkofilské názory označováni za zrádce a kolaboranty s osmanskou mocí, třebaže jejich činy nejen ve vrcholných fázích národního hnutí, ale také při obnově bulharské státnosti po osvobození byly v mnoha ohledech klíčové. Úřad cenzora bulharské knižní produkce se

⁵¹ АРЕТОВ, Николай. Потиснати гласове в българската литература. In *Литературата* XIV, 2020, кн. 25, s. 149 – 155.

⁵² MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. 2. vyd. Jinočany : H & H, 1995, s. 51 – 53.

⁵³ Stov. ДЕТРЕЗ, Раймонд. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя XV-XIX в.* София : Кралица Маб, 2015.

stal jasně patrným stigmatem, kvůli němuž byly tyto osobnosti vytěšňovány z pozdějších znění kulturně-historického narativu, případně byla tato funkce zamlčována.⁵⁴ Příkladný je v tomto smyslu Nikola Michajlovski, který kromě toho, že v první polovině šedesátých let 19. století vykonával cenzorský úřad, se názorově přiklonil k záměrům Midhata paši vytvořit rámec společného bulharsko-tureckého školství. V této době již lze hovořit o rozvinutější struktuře bulharského periodického tisku, v jehož spektru vznikaly také listy revolučních organizací, především pak *Zname* (vycházel v Bukurešti v letech 1874 – 1875, hlavním redaktorem byl Christo Botev) a *Nezavisimost* (léta 1873 – 1874, pod vedením Ljubena Karavelova a Christa Boteva). Na jejich stránkách byli právě Nikola Michajlovski či Nikola Genovič předmětem ostré kritiky a osobních útoků. Zejména Christo Botev uveřejňoval o bulharských cenzorech nevybíravé komentáře. Kupříkladu v květnu 1875 uveřejnil list *Zname* Botevův text nazvaný *Soukromý život člověka je úzce spjat s jeho společenským působením* (Частният живот на човека е тясно свързан с неговата обществена деятелност), kde autor o Michajlovském píše, že „pochází ze špiónské famílie a je to líná masožravá bestie, která je pro štěstí svého břicha schopna zapradat ženu i děti. Je to zrůda, která neustále usiluje o sjednocení bulharských a tureckých škol!“⁵⁵

Turecká státní cenzura se soustředila zejména na kontrolu periodického tisku vycházejícího v rámci Osmanské říše. Bylo již řečeno, že specifickou formou cenzurních zásahů byly zamítavé postoje k otázce vzniku bulharské tiskárny, z čehož vyplývala i další opatření omezující technické a institucionální zázemí bulharské knižní kultury. V případě periodického tisku zůstávaly otázky, nad nimiž se snažil bdít cařihradský patriarchát, spíše stranou osmanské cenzury, která naopak důsledně potírala snahy o narušení státních zájmů. Jakákoliv kritika osmanských představitelů či pochyby o dobrých záměrech sultána a vlády s křesťanským míletem vedly k pozastavení daného listu (srov. kupř. Pravo, Makedonija ad.) nebo k jinému postihu ve formě peněžního trestu. Je třeba zmínit skutečnost, že klíčoví cenzoři bulharských knih pracující v tureckých službách byli rodově spřízněni, na což poukazuje i Christo Botev v citované stati, kde mluví o „špiónské famílii“. Ilarion Makariopolski byl bratr Nikoly Michajlovského, přičemž by se mezi tímto bulharským úřednictvem v osmanských službách našly další příklady rodových vazeb. Cenzorský dohled se tedy svým způsobem předával v rámci jedné rodiny, což pochopitelně mohlo vyvolávat svým způsobem oprávněnou nevoli.⁵⁶

Osmanský dohled nad beztak limitovanou bulharskou knižní produkcí je třeba vnímat v širším právním rámci Osmanské říše. S ohledem na fakt, že bulharské země byly součástí rozsáhlého soustátí, jehož vývoj je účelné interpretovat v transkulturním nadhledu, odvíjela se tamní literární kultura v závislosti na dobově plat-

⁵⁴ Srov. АРЕТОВ, Потиснати гласове, s. 152.

⁵⁵ „Михайловски е от коренът на една шпионска фамилия и е такова лениво плотядно животно, което за щастието на стомахът си е готово да продаде и жената си, и децата си. Той е изродът, който и досега работи за съединението на българските училища с турските!“ БОТЕВ, Христо. [Частният живот на човека е тясно свързан с неговата обществена деятелност]. In *Знаме*, 23. 5. 1875, zväzok I, č. 17, citováno podle ТАРИНСКА, Стефана (ed.). *Христо Ботев : Събрани съчинения*, том 2. София : Български писател, 1976, s. 298.

⁵⁶ ДАСКАЛОВА, Шрихи към историята, s. 148 – 149.

ném právním rámci. Podstatu cenzurních opatření ovlivňujících vznik a distribuci bulharských tiskovin je nutné vnímat v kontextu zpřisňující se osmanské cenzury šedesátých a sedmdesátých let 19. století.

Právní rámec cenzury v Osmanské říši

V nástinu dějin osmanské cenzury nelze opomíjet, že stát měl ke knihtisku historicky ambivalentní či lépe řečeno odmítavý vztah. Pozvolný vývoj tureckého knihtisku odpovídal konfesnímu charakteru státu, kdy první tiskárny založili nemuslimští poddaní – především sefardští Židé po svém vyhnání ze Španělska již v polovině devadesátých let 15. století, dále pak Arméni (1565) a v neposlední řadě i Řekové (1627). K rozvoji tištěné tvorby v těchto konfesně-národních komunitách došlo v průběhu 16. – 17. století, kdy kromě několika desítek tiskáren v Cařihradě již stabilně fungovaly také dílny v Soluni (1512), Aleppu (1519), Brašově (1530), Bělehradě (1552), Edirne (1554), v Libanonu (1610) či Izmiru (1656).⁵⁷ Až do roku 1729 se však jednalo o tisky neturecké, které se navíc svým obsahem nesměly dotýkat islámu a jeho věroučných otázek. Prvním tureckým knihtiskařem byl Ibrahim Muteferrika (1674 – 1745), původem Maďar konvertující k islámu, který v Istanbulu založil koncem dvacátých let 18. století typografickou dílnu oficiálně nazývanou „císařská tiskárna“ („Tabhane-i Amir“).⁵⁸ S tímto formálně státním podnikem byl však spjat prvotní dohled osmanské vlády. Byla zřízena komise „zvláštních tiskových pozorovatelů“, která vydávala povolení k tisku jednotlivých titulů. Sultán zvláštním výnosem stanovoval také pevné ceny tištěných knih. Až do poloviny třicátých let 19. století neexistovaly turecké tiskárny v soukromém vlastnictví, v platnosti přitom zůstávalo nařízení, že nemuslimští poddaní nesměli vydávat turecké knihy a tituly v turečtině bylo možno tisknout pouze ve státních tiskárnách. Za těchto okolností byla státní kontrola v podstatě zajištěna, a proto v té době nebyl zapotřebí zvláštní právní řád. Utvořil se výchozí model knižní kultury (a knižního trhu), který přirozeně ovlivňoval také nemuslimská prostředí (Rum-milétu).

Výraznou změnu v tomto přístupu nezpůsobila ani první turecká soukromá tiskárna otevřená v roce 1836. Teprve v roce 1857 byl vydán tiskový zákon, známý jako „zákon o tiskárnách“ (*Matbaa nizam-namesi*), nerozlišující kritéria pro zřízení tiskáren ze strany muslimů a žadatelů nemuslimského vyznání. Na konci padesátých let se také rozšířilo spektrum zakázek státních tiskáren, přijímaných nově

⁵⁷ ЖЕЛТЯКОВ, А. Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформ „низам-и джедид“ до конституции 1876 г. In *Туркологический сборник* 1970. Москва : Издательство „Наука“, 1970, s. 238. Želtjakovovu stať o vývoji tureckého tisku lze chápat jako výchozí a jazykově dostupnou přehledovou studii k základním mezníkům vzniku tiskového zákona. Na Západě se tak potvrzuje zřejmě pasivita badatelského zájmu o otázky turecké knižní kultury či cenzury, což ostatně dokládá i omezený bibliografický aparát k heslu *Cenzura* v příručce *Encyclopedia of Ottoman Empire*. Srov. DEMIREL, *Censorship*, s. 132.

⁵⁸ Tiskárna fungovala v letech 1729 – 1742, během nichž Muteferrika vydal 17 děl ve 23 svazcích s celkovým nákladem asi 12,5 tisíce výtisků. Srov. VOIT, Petr. Ibrahim Effendi. In TÝŽ. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a písmolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy, knižní vazba, knižní obchod*, I. díl. 2. vyd. Praha : Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2008, s. 387.

i od soukromých osob. Tato skutečnost vyústila v kontextu „liberálního“ tiskového zákona k potřebě přísnějšího dohledu Porty nad všemi publikačními aktivitami v zemi. V této první fázi byla zavedena kontrola nad tvorbou soukromých tiskařů.⁵⁹

Zákon z roku 1857 rovněž stanovoval podmínky, za kterých bylo možné žádat o zřízení tiskárny. Osoby, které si přály otevřít tiskárnu nebo litografii, musely požádat o povolení Radu pro vzdělávání a policejní odbor. Na jeho návrh učinil úřad velkovezíra konečné rozhodnutí, o němž navrhovatele informoval prostřednictvím policie (článek 1). V provinciích (tj. všude mimo Istanbul, tedy i v bulharských oblastech) bylo nutné také povolení získat nejprve od valiji (guvernér správních oblastí, který dohlížel na výkon státní správy, bezpečnost atp.) (článek 2). Každý knižní titul bylo možné vytisknout pouze se souhlasem úřadu velkovezíra a na doporučení členů Rady pro vzdělávání, pokud v něm nenašli „jakékoli poškození společnosti nebo státu“ (článek 3).⁶⁰

Z těchto ustanovení vyplývá, že zákon z roku 1857 ve své podstatě zavedl cenzuru všech neperiodických publikací. Policie získala právo okamžitě zabavit neschválené publikace a také uzavřít tiskárny, jež nebyly zřízeny v souladu s tímto zákonem. Již fungující typografie měly do šesti měsíců sladit svůj status. Rovněž cizinci, kteří hodlali v Osmanské říši vydávat tiskoviny a periodika, byli povinni předkládat tyto tituly k předběžné (preventivní) kontrole. Následujícího roku byl vydán nový trestní zákoník, který sankcionoval mimo jiné i porušení zákona o tiskárnách v rozpětí od peněžitých pokut po uvěznění.

V podmínkách přirozené multikulturality říše, sílícího emancipačního hnutí křesťanských národů a v neposlední řadě i v kontextu aktuální geopolitické situace po krymské válce věnovala Porta zvýšenou pozornost také dohledu nad dovozem knih ze zahraničí. V roce 1862 turecké ministerstvo zahraničí proto konkretizovalo pravidla importu tištěných materiálů do říše. Tento dohled zdůvodnilo narůstajícím množstvím dovážených tiskovin, s nímž souvisela nutnost přijmout opatření zamezující případnému šíření „škodlivých tiskovin“. Kontrolou dovážených tiskovin byli pověřeni příslušníci zvláštního oddělení tureckého celního úřadu, přičemž se týkala nejen cizinců, ale také poddaných osmanského sultána, kteří se vraceli ze zahraničí.⁶¹ Je zřejmé, že toto nařízení mělo vliv na bulharskou knižní kulturu.⁶² Ve stejné době sílil dohled nad soukromými periodiky, která v první fázi fakticky zaváděné cenzury hlídala Rada pro vzdělávání. Ve snaze zajistit účinnější kontrolu tiskáren i jejich produkce byl roku 1862 zřízen zvláštní Tiskový odbor (*Matbuât müdürlüğü*), podléhající nejprve ministerstvu školství, po roce 1876 ministerstvu zahraničí.⁶³

Výraznější změny pro vydavatele periodik představoval nový tiskový zákon (*Matbuât nizamnamesi*) z roku 1864 (vstoupil v platnost od roku 1865). Posílil rozsah restriktivních opatření a zároveň oddělil vydávání periodik a jiných tiskovin v hlavním městě a v periferii, tj. mimo Istanbul. Ministerstvo osvěty udělovalo so-

⁵⁹ Srov. YOSMAOĞLU, Chasing the Printed Word, s. 15 – 17.

⁶⁰ ЖЕЛТЯКОВ, История турецкого книгопечатания, s. 267.

⁶¹ ЖЕЛТЯКОВ, История турецкого книгопечатания, s. 269.

⁶² ДАСКАЛОВА, Щрихи към историята, s. 138 – 140.

⁶³ BAYKAL, Erol A. F. *The Ottoman Press* (1908 – 1923). Leiden-Boston : Brill, 2019, s. 35 – 36. <https://doi.org/10.1163/9789004394889>.

uhlas s publikováním tiskovin v osmanské turečtině, zatímco o listech vydávaných cizinci (jinojazyčných periodikách) rozhodovalo ministerstvo zahraničí, přičemž v obou případech bylo nutné svolení Tiskového odboru. Listy se sídlem mimo Cařihrad byly závislé také na dobrozdání místního valiji (místodržitele či správce provincie). Právo vydávat noviny bylo uděleno osmanským státním příslušníkům starším 30 let, kteří nebyli v minulosti stíháni. Cizinci nesměli být v minulosti v souvislosti s tiskem trestáni (článek 3).

Žádost o povolení vydávat noviny musela kromě názvu, četnosti, místa vydání a tiskárny obsahovat jméno majitele daného listu a/nebo výkonného redaktora a také jejich podpisové vzory. Tyto osoby musely předkládat osmanským úřadům povinný výtisk s jejich podpisem – v Cařihradě Tiskovému odboru, v provincii místnímu valijovi, čímž vyjadřovali svou odpovědnost za obsah uveřejněných textů i mnohdy anonymně otištěnou korespondenci. Zákon v neposlední řadě zakazoval dovoz tiskovin urážejících sultána či představitele osmanské vlády a obsahujících útoky na státní orgány říše.

Zákon z roku 1864 opravňoval vládu zakázat jakékoli periodikum, „pokud bylo vydáváno bez zmiňovaných svolení úřadů, uveřejnilo materiály ohrožující vnitřní bezpečnost státu a urážející náboženství a víru, vládnoucí dynastii, pádišáha, členy vlády a představitele místních úřadů, stejně jako vládce spřátelených států“. Zároveň byl časopis pozastaven, pokud mu byl během dvou let policejními orgány na základě tohoto zákona udělen třikrát peněžitý či jiný trest. Zákon rovněž upřesňoval tresty za nejrůznější přestupky od peněžitých pokut přes několikadenní žalář až po sazbu tříletého odnětí svobody za urážku sultána.⁶⁴

O dva roky později vydal velkovezír Ali paša „dočasný“ Tiskový dekret, který prohluboval ustanovení Tiskového zákona z roku 1865 zejména v otázce okamžitých administrativních zásahů proti redakcím závadných periodik. Obě zákonné normy sice z formálního pohledu neobsahovaly ustanovení o předběžné cenzuře, potvrdily však zesílenou státní kontrolu především periodického tisku. V jejím důsledku došlo v průběhu první poloviny sedmdesátých let k zakázání mnoha periodik bez ohledu na jejich vlastníka, jeho etnický původ či jazyk, v němž vycházela. Tyto zásahy se týkaly také tureckých novin a časopisů, které mnohdy přesídlily do emigrace. Naznačené trendy se prohloubily v letech 1875 – 1876, kdy evropské provincie Osmanské říše zasáhla nejrůznější separatistická hnutí a povstání. Nejen v jejich důsledku byla zavedena předběžná cenzura nejprve na materiály přebírané ze zahraničního tisku a v roce 1876 také na veškerý tiskový i obrazový obsah humoristických a satirických novin a časopisů. Cenzurní dohled se týkal také všech periodik dovážených ze zahraničí. V průběhu roku byla tato opatření postupně rozšířena na všechna periodika bez rozdílu, zda vycházela v Cařihradě nebo v provincii.⁶⁵

Výrazné mezidobí v dějinách cenzury znamenal státní převrat z 30. května 1876, reflektující i ekonomickou krizi a bankrot osmanského státu vyhlášený v roce 1875.

⁶⁴ Srov. ЖЕЛТЯКОВ, История турецкого книгопечатания, s. 270 – 273; ЛИЛОВА, Десислава. *Възрожденските значения на националното име*. София : Просвета, 2003, s. 129 – 130 (zde také k bulharskému překladu zákona).

⁶⁵ ЖЕЛТЯКОВ, История турецкого книгопечатания, s. 273 – 274.

V důsledku těchto událostí se na konci srpna 1876 ujal vlády Abdülhamid II. (1842 - 1918), usilující zpočátku své vlády o demokratizační změny. Nový sultán v prosinci téhož roku vydal ústavu (*Kânûn-ı Esâsî*), v jejímž článku 12 se uvádí, že „tisk je svobodný v mezích zákona“.⁶⁶ Éra navozené svobody ovšem netrvala dlouho mimo jiné i s odkazem na události v Bulharsku po potlačení dubnovém povstání, na něž plynule navázala rusko-turecká válka. Abdülhamid II. se tak nedlouho po svém usednutí na trůn zaměřil právě na svobodu slova. Emblematickým příkladem postupující cenzury se stal list *Hayal* (Iluze, případně Sen), který 6. února 1877 uveřejnil karikaturu Hacivata a Karagöze, dvou postav z tradičních forem tureckého stínového divadla. Vyobrazení představuje řetězy spoutaného Karagöze, jehož se Hacivat ptá: „O co tady jde, Karagözi?“ A Karagöz mu odpovídá: „Tisk je svobodný v mezích zákona.“ Osmanští cenzoři interpretovali tuto karikaturu jako přímé zesměšnění Abdülhamida II. a jeho snah o zavedení ústavy. Na základě sultánova rozhodnutí byla poprvé fakticky uplatněna cenzurní opatření zákona o tisku, neboť list *Hayal* byl na jejich základě opakovaně rušen.⁶⁷ Do nemalých obtíží se dostal také vydavatel novin Theodor Kasapis (turecky Teodor Kasap, 1835 - 1897), původem řecký novinář a vydavatel převážně satirických periodik. Kasapis byl v březnu 1877 odsouzen ke třem rokům odnětí svobody. Poté, co redakce sama vydávání listu pozastavila, byl v červnu téhož roku propuštěn na kauci. Následně emigroval do západní Evropy, kde v Londýně, Neapoli či Ženevě vydával turecký list *Istikbal*.

Kasapův případ ukázal, že ústava faktické uvolnění průběžně silící cenzury nepřinesla. V platnosti tak zůstaly všechny předcházející úpravy, což ostatně potvrdil i vágně stanovený dovětek „v mezích zákona“ článku 12.⁶⁸ Abdülhamidův režim v kontextu probíhající války s Ruskem naopak přistoupil k přípravám nového tiskového zákona, pro jehož vznik zřídil v lednu 1877 zvláštní komisi. V květnu 1877 její představitelé předložili sultánovi výsledek své práce. Návrh zákona předpokládal ještě razantnější postih podobných případů, jakým byla Kasapova karikatura. Měla být trestána kritika státních úředníků a omezeno zveřejňování parlamentních debat. Velmi skepticky se autoři zákona stavěli k existenci satirických a humoristických periodik. Parlament k předloze zákona nenalezl jednoznačný postoj, neboť některé body vyvolávaly mezi poslanci značné rozpory. Sultán předložený návrh odmítl podepsat, čímž potvrdil platnost dřívějšího zákona o tiskárnách z roku 1857,

⁶⁶ *Оттоманска Конституция провъзгласена на 7 Зилхидже 1293 (11/23 декември 1876)*. Цариградъ : Въ печатницата на Вѣстникъ Хакикатъ, 1876, s. 7.

⁶⁷ Srov. YOSMAOĞLU, Chasing the Printed Word, s. 16 - 17.

⁶⁸ Na tomto místě je nutno podotknout, že ústava Osmanské říše z roku 1876 se do značné míry inspirovala na dobové poměry liberální ústavou Belgie z roku 1831, která se stala inspirací pro mnohé evropské státy. Příslušný článek o cenzuře v ní byl pojatý v takřka identickém znění: „Tisk je svobodný; cenzura nemůže být nikdy zavedena; od spisovatelů, vydavatelů nebo tiskařů nemusí být vyžadována žádná záruka. Pokud je autor znám a sídlí v Belgii, nelze vydavatele, tiskárny nebo distributora žalovat.“ / „*La presse est libre; la censure ne pourra jamais être établie; il ne peut être exigé de cautionnement des écrivains, éditeurs ou imprimeurs. Lorsque l'auteur est connu et domicilié en Belgique, l'éditeur, l'imprimeur ou le distributeur ne peut être poursuivi.*“ *Belgique: Constitution du 7 février 1831*. Dostupné na internete: <<https://mjp.univ-perp.fr/constit/be1831.htm>> [20. 4. 2022].

resp. tiskového zákona z roku 1864 a vyhlášky Aliho Paši z roku 1867 s jejich regulačními opatřeními na další desetiletí.⁶⁹

Závěrem: cenzura mezi bulharským obrozením, tanzimatem a obnovenou státností

Po osvobození Bulharska a po berlínském kongresu, který precizoval územní rozsah nového knížectví i jeho státoprávní postavení, se základní právní normou stala trnovská ústava. Její článek 79 (kapitola XII, část VIII) k otázce svobody tisku uvádí: „Tisk je svobodný. Není povolena žádná cenzura a od spisovatelů, vydavatelů a tiskařů nejsou vyžadovány žádné záruky. Pokud je spisovatel známý a žije v knížectví, nemůže být vydavatel, tiskař ani distributor pronásledován.“⁷⁰ Období deklarované i faktické svobody slova však ani v pozdně obrozeneckých kontextech netrvalo dlouho, neboť na jaře 1881 provedl kníže Alexandr Battenberský (1852 – 1893) státní převrat, jehož hlavním motivem bylo přesvědčení, že dvouletý ústavní režim se v Bulharsku neosvědčil. Pod vlivem atentátu na ruského cara Alexandra II. zorganizovaného příslušníky revoluční organizace Narodnaja volja (Vůle lidu) se tak pro knížete naskytla vhodná příležitost ústavní režim v Bulharsku výrazně omezit s odůvodněním, že stávající ústava je nevhodná, neboť dává stále ještě nepřilíživě vzdělanému obyvatelstvu především venkovských oblastí množství rozhodovacích práv.⁷¹ Za souhlasu nejen Ruska, ale také Rakousko-Uherska, Německa a Francie sesadil Alexandr Battenberský vládu Petka Karavelova, jmenoval nový kabinet a přislíbil vypsat volby do nového Velkého národního shromáždění, jehož úkolem bylo připravit novou ústavu. Trnovská ústava byla fakticky suspendována, což potvrdil i nastolený knížecí režim plnou mocí.

Události z roku 1881 měly přirozeně dopad také na svobodu slova. Přes ustanovení uvedené v ústavě zůstával v platnosti turecký tiskový zákon z roku 1864, doplněný navíc o dodatek, podle kterého byl k vydávání časopisu nutný souhlas ministerstva vnitra.⁷² Je zřejmé, že ve Východní Rumélii, jež byla autonomní provincií v rámci Osmanské říše, platil tentýž zákon až do sjednocení s Bulharským knížectvím v roce 1885.⁷³ Teprve po obnově ústavního režimu v roce 1883 byl vydán první bulharský tiskový zákon, jehož ambice však nedosahovala ideální konstatace o svobodném tisku uvedené v trnovské ústavě.

⁶⁹ YOSMAOĞLU, Chasing the Printed Word, s. 20.

⁷⁰ „Печатът е свободен. Никаква цензура не се допуца, също и никакъв залог не се иска от писателите, издателите и печатарите. Когато писателът е познат и живее във Княжеството, издателът, печатарът и раздавачът нема да се преследват.“ *Годишен сборник от закони на Българското княжество. Приети от Търновското Учредително Народно Събрание през 1879 год.* Официално издание на Министерството на правосъдието. София : Държавна печатница, 1887. Dostupné na internete: <https://parliament.bg/pub/Konstitutsiya_1879.pdf> [20. 4. 2022]. Trnovská ústava tak v tomto článku přímo vychází z belgické předlohy – srov. CROMBOIS, Jean F. How well do constitutions travel across time and space? *The Belgian Constitution of 1831 in Bulgarian constitutional history 1879 – 1940.* In *The Legal History Review*, 2016, roč. 84, č. 3 – 4, s. 502 – 518. <https://doi.org/10.1163/15718190-08434p06>

⁷¹ Srov. RYCHLÍK, Jan. *Dějiny Bulharska*. Praha : Lidové noviny, 2000, s. 234.

⁷² RYCHLÍK, *Dějiny Bulharska*, s. 237.

⁷³ КОНСТАНТИНОВА, Здравка. Един закон за печата с три лица. In *Годишник на Софийския университет „Свети Климент Охридски“, Факултет по журналистика и масова комуникация*, 2000, том 7, s. 329 – 334.

Sociokulturní kontext bulharské cenzury po roce 1881 není dán pouze autoritativními sklony Alexandra Battenberského. Odrážela do značné míry bulharské sociokulturní poměry přetrvávající z dob osmanské správy. Podmínky před rokem 1878 neumožňovaly vznik reálně fungující knižní kultury a jejího institucionálního zázemí, a proto i bezprostředně po osvobození mohlo dojít k jejímu rozvoji jen částečně. Spory o míru gramotnosti a od něj se odvíjejících možností čtenářství, jež by předpokládaly pokročilejší požadavky na kultivaci knižního trhu, tak potvrzují jeho pozvolnou a obtížnou modernizaci. Ve svých důsledcích tyto překážky přispívají k úvahám nad pojmem *bulharské obrození* ve smyslu všestranně „modernizační epochy“. Absence soustavnější sítě tiskáren na bulharském území před rokem 1878, zásahy osmanské cenzury do importované knižní produkce a tiskovin ze zahraničí a převzaté právní normy fungující i v době konsolidace bulharské společnosti po obnovení státnosti vybízejí k širším interpretacím tanzimatského údobí a jeho důsledků pro kulturní situaci na přelomu 19. a 20. století.⁷⁴

Prameny

- [Aretov] АРЕТОВ, Николай. Потиснати гласове в българската литература. In *Литературата XIV*, 2020, кн. 25, s. 143 – 170.
- [Barutčijski] БАРУТЧИЙСКИ, Серафим. Христо Г. Данов: Биографичен очерк. Пловдив : Юбилейният комитет, 1905.
- [Časoslov] Часослов, кой то съдържава сичките денонощны молитвы, церковны и домашни, на Славенскій язык: а нарѣжда и опредѣлява, кога кога и какво се чети на нашій о. Славено-болгарскій: за Болгарски те деца, кои то в Болгарски те училища учат свашенно то писаніе на славенскій язык. в С.М.К.В. [Самоков]: [Будимскими писмени], 1847.
- [Čorapčiev] [ЧОРАПЧИЕВ, Иван П.]. Букварь за турскій языкъ – *Elif Cüzü*: съ забавни прочити. Русчюкъ – Rusçuk : Въ печатницѣтѣ на Дунавскѣтѣ Область – Tuna Vilayet-i Matbaasında tab olunmuştur, 1866.
- [Čorapčiev] [ЧОРАПЧИЕВ, Иван П. – ПОПОВ, С. Д.]. Турско-българскы писмовникъ – *Bulgar Etfalına Mahsus İnşa-i Cedid*. Русчюкъ : Въ печатницѣтѣ на Дунавскѣтѣ Область, 1868.
- [Kisimov] КИСИМОВЪ, Пандели. Нашето книжарство и печатарство отъ преди половинъ векъ. За моята печатница. In *Българска сбирка V*, 1898, кн. VI, s. 506 – 519.
- МАYER, Anton. *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. Zweiter Band 1682 – 1882. Wien : Wilhelm Frick, 1887.
- [Ottomanska] *Оттоманска Конституция провъзгласена на 7 Зилхидже 1293 (11/23 декември 1876)*. Цариградъ : Въ печатницата на Въстникъ Хакикатъ, 1876.
- [Tarinska] ТАРИНСКА, Стефана (ed.). *Христо Ботев: Събрани съчинения*, том 2. София : Български писател, 1976.

⁷⁴ Stov. СЪБЕВ, Орлин. Българският XIX век: Възраждане, Танзимат, и/или още нещо... In *Българският XIX век. Нови архиви и прочити*. София : Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2019, s. 9 – 13.

Literatura

- [Andrejčin] АНДРЕЙЧИН, Любомир et al. *Български тълковен речник*. 4. vyd. София : Наука и изкуство, 2015
- [Atanasov] АТАНАСОВ, Петър. *Начало на българското книгопечатане*. София : Наука и изкуство, 1959.
- BAYKAL, Erol A. F. *The Ottoman Press (1908 - 1923)*. Leiden-Boston : Brill, 2019. <https://doi.org/10.1163/9789004394889>
- BECERIK YOLDAŞ, Özlem - YOLDAŞ, Yunus. Die Entstehung der Zensur und ihre Praxis in der Türkei. In *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2016, roč. 7, č. 2, s. 38 - 54.
- BRUMMETT, Palmira. Censorship in Late Ottoman Istanbul : The Ordinary, The Extraordinary, The Visual. In *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2018, roč. 5, č. 2, s. 75 - 98. <https://doi.org/10.2979/jotturstuass.5.2.07>
- СЮЕТА, Donald J. Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876 - 1908. In *International Journal of Middle East Studies*, 1979, roč. 10, č. 2, s. 167 - 186. <https://doi.org/10.1017/S0020743800034759>
- CROMBOIS, Jean F. How well do constitutions travel across time and space? The Belgian Constitution of 1831 in Bulgarian constitutional history 1879 - 1940. In *The Legal History Review*, 2016, roč. 84, č. 3 - 4, s. 502 - 525. <https://doi.org/10.1163/15718190-08434p06>
- [Danova] ДАНОВА, Надя (ed.). *Обявления за български възрожденски издания*. София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- [Danova] ДАНОВА, Надя. По трудния път на модернизацията: бележки върху цензурата на Балканите през XVIII-XIX век. In *Историческо бъдеще*, 2010, кн. 1 - 2, s. 81 - 105.
- [Daskalova] ДАСКАЛОВА, Красимира. Щрихи към историята на османската цензура през втората половина на XIX век (По материали от българския възрожденски печат). In КОНСТАНТИНОВА, Юра (ed.). *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова*. София, Институт за балканистика с Център по тракология, 2011, s. 136 - 150.
- DEMIREL, Fatmagül. Censorship. In ÁGOSTON, Gábor - MASTERS, Bruce (eds.). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York : Facts on File, 2008, s. 130 - 132.
- [Detrez] ДЕТРЕЗ, Раймонд. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя XV-XIX в.* София : Кралица Маб, 2015.
- [Detrez] ДЕТРЕЗ, Раймонд. „Погърчване“ и „поевропейчване“ през Възраждането. In *Литературна мисъл*, 2005, roč. 49, č. 1, s. 7 - 19.
- [Detrez] ДЕТРЕЗ, Раймонд. „Турците със сила, гърците с книга“. Митът за двойното робство. In КОЛЕВА, Даниела - ГЕРГОВА, Ани (eds.). *Българска книга. Енциклопедия*. София - Москва : Pensoft, 2004.
- FARAH, Caesar A. Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt. In ТÝŽ. *Arabs and Ottomans. A Checkered Relationship*. Piscataway : Gorgias Press, 2010, s. 51 - 76. <https://doi.org/10.31826/9781463225445-007>
- [Genčev] Генчев, Николай. *Българското възраждане*. София : Издателска къща „Иван Вазов“, 1995.
- [Georgiev] ГЕОРГИЕВ, Лъчезар. *Книгоиздаването в България 1806 - 1944*. София : Ан-Ди, 2016.
- [Georgiev] Георгиев, Лъчезар. Проекции на емблематиката на българската ръкописна книга в предосвобожденски издания. In ТÝŽ. *Търновска книжовна*

- школа, том 10. Десети международен симпозиум 17 – 19 октомври 2013 г. Велико Търново : Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, s. 229 – 247.
- GOMBÁR, Eduard. *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha : Karolinum, 1999.
- [Chranoва] ХРАНОВА, Албена. *Историография и литература: за социалното конструране на исторически понятия и Големите разкази в българската култура XIX–XX век*. Том 2, Животът на три понятия в българската култура: Възраждане. Средновековие. Робство. София : Просвета-София, 2011.
- HERZOG, Christoph. Aufklärung und Osmanisches Reich. Annäherung an ein historiographisches Problem. In *Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft*, 2010, roč. 23, s. 291 – 321.
- HROCH, Miroslav. *Das Europa der Nationen : die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- HROCH, Miroslav. *Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha : Svoboda, 1986.
- HROCH, Miroslav. *In the national interest: demands and goals of European national movements of the nineteenth century: a comparative perspective*. Prague : Faculty of Arts, Charles University, 2000.
- HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody : příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2009.
- HROCH, Miroslav. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1999.
- [Igov] ИГОВ, Светлозар. *История на българската литература*. София : Siela, 2002.
- JALLAY GEHLEN, Yann. „Cenzor, Sensör“ *Zensoren im Russischen und im Osmanischen Reich im Spannungsfeld zwischen Autor und Autorität, 1856 – 1909*. Freiburg : Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau, 2017.
- KALEMLI, Hüseyin. The Censorship Implementation in The Ottoman State in The First World War. In *Turcology Research*, 2018, roč. 62, s. 509 – 538.
- [Koleva] КОЛIEBA, Даниела – ГРОЗЕВ, Костадин (eds.). *История, митология, политика*. София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010, s. 63 – 79.
- [Konstantinova] КОНСТАНТИНОВА, Здравка. Един закон за печата с три лица. In *Годишник на Софийския университет „Свети Климент Охридски“, Факултет по журналистика и масова комуникация*, 2000, том 7, s. 329 – 335.
- KOUBA, Miroslav. Knižní produkce Královské uherské univerzity tiskárny v kontextu slovanského obrození. In KOUBA, Miroslav – ŘÍHA, Ivo – SOKOLOVIČ, Dalibor (eds.). „Pozdrav milý od Polabí k jihu pili!“ *Slovanská tematika mezi filologií a historiografií*. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2020, s. 46 – 89.
- [Kovačev] КОВАЧЕВ, Марин. *С пламъка на родолюбието. 175 години книжарско дело във Велико Търново (1809 – 1984)*. София : Издателство на Отечествения фронт, 1985.
- [Kutinčev] КУТИНЧЕВЪ, Стилианъ. *Печатарството във България до Освобождението. Принос към културната история на България*. София : [s. n.], 1920 (Държавна печатница).
- LAFI, Nora. The Ottoman Municipal Reforms between Old Regime and Modernity: Towards a New Interpretative Paradigm. In *First Eminönü International Symposium*. Istanbul: Eminönü Belediyesi, 2010, s. 448 – 455.
- [Lilova] ЛИЛОВА, Десислава. *Възрожденските значения на националното име*. София : Просвета, 2003.
- MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. 2. vyd. Jinočany : H & H, 1995.

- [Makarova] МАКАРОВА, Ирина Феликсовна. *Болгары и Танзимат*. Москва : Книжный дом "Либроком", 2010.
- MÁDLOVÁ, Claire - PÍŠA, Petr - WÖGERBAUER, Michael. *Buchwesen in Böhmen 1749 - 1848: kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Stein-drucker*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2019.
- MÁDLOVÁ, Claire - WÖGERBAUER, Michael - PÍŠA, Petr. *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“. Protagonisté, podniky a sítě knižního trhu v Čechách (1749 - 1848)*. Praha : Academia, 2019.
- MARTISCHNIG, Michael. Sommer, Leopold (1812 - 1880), Buchdrucker. In *Österreichisches biographisches Lexikon 1815 - 1950*. Band 12, Lfg. 58 (Slavik, E. - Spannangel). Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
- [Mevsim] МЕВСИМ, Хюсеин. „Балкапанъ хан“ като интимно-публично пространство на българите в Истанбул през XIX век. In *Балканистичен Форум*, 2006, č. 1 - 3, s. 61 - 66.
- MOISSI, Karmen Petra. In Wien gedruckte Bulgarica des 19. Jahrhunderts im Bestand der Österreichischen Nationalbibliothek (ÖNB). In *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 2009, roč. 55, s. 67 - 84. <https://doi.org/10.1553/ws55s67>
- [Mosengov] МОСЕНГОВ, Атанас (ed.). *Летопис на издателство „Христо Г. Данов“: 1855-1980. Библиографски справочник*. Пловдив : Христо Г. Данов, 1980.
- [Načov] НАЧОВЪ, Никола. Новобългарската книга и печатното дъло у насъ отъ 1806 до 1877 год. In *Сборникъ на Българската академия на науките. Клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ*, кн. XV/10. София : Придворна печатница, 1921.
- [Nikolova] НИКОЛОВА, Надка. *Билингвизмът в Българските земи през XV-XIX век*. Шумен : Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2004.
- [Račeva] РАЧЕВА, Ваня. Историкът-свидетел Георги Георгиев Димитров. In *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития. Годишник на Общобългарския комитет и фондация „Васил Левски“*, том 7. София : Общобългарски комитет и фондация „Васил Левски“, 2005, s. 182 - 204.
- [Radev] РАДЕВ, Иван. *Енциклопедия на българската възрожденска литература*. Велико Търново : Издателство „Абагар“, 1996.
- ROUDOMETOF, Victor. From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453 - 1821. In *Journal of Modern Greek Studies*, 1998, roč. 16, č. 1, s. 11 - 48. <https://doi.org/10.1353/mgs.1998.0024>
- RYCHLÍK, Jan. *Dějiny Bulharska*. Praha : Lidové noviny, 2000.
- [Säbev] СЪБЕВ, Орлин. Българският XIX век: Възраждане, Танзимат, и/или още нещо... In *Българският XIX век. Нови архиви и прочити*. София : Академично издателство „За буквите - О писменехъ“, 2019, s. 9 - 17.
- [Snegarov] СНЪГАРОВЪ, Иванъ. Първата българска печатница. In *Македонски Прегледъ XI*, 1939, кн. 3 - 4, s. 1 - 62.
- [Stojanov] СТОЯНОВ. Маньо. Първото българско книгоиздателство. In *ТЪЖ. Исторически разкази за Пловдив през Възраждането*. Фондация „Балкански културен форум“, 2010.
- ŠIMEČEK, Zdeněk - TRÁVNÍČEK, Jiří. *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha : Academia, 2014.
- TÜRESAY, Özgür. Censure et production culturelle. Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876 - 1908). In *Études balkaniques*, Cahiers Pierre Belon : La culture ottomane dans les Balkans, volume dirigé par R. Zaïmova, 2009 [2010], roč. 16, s. 239 - 254. <https://doi.org/10.3917/balka.016.0239>

- [Vačkova] ВАЧКОВА, Кина. Шуменското културно средище и книжовноезиковите процеси в средата на XIX в. In *Изследвания по история на българския книжовен език. Част I*. Шумен : Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 1997, s. 66;
- [Válčev] ВЪЛЧЕВ, Велизар. Първите български вестници през Възраждането (1846 – 1878). *Вестник Московского государственного университета печати имени Ивана Федорова*, 2011, roč. 6, s. 373 – 376.
- [Veličkov] ВЕЛИЧКОВ, Петър. Забравеният Георги Димитров и незабравимите му книги. Предговор. In ДИМИТРОВ, Георги. *Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение*. Част 1. 2. vyd. София : Издателство „Изток-Запад“, 2013, s. 9 – 12.
- [Vezenkov] ВЕЗЕНКОВ, Александър. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. In МИШКОВА, Диана (ed.). *Балканският XIX век. Други прочити*. София : Център за академични изследвания Рива, 2006, s. 82 – 127.
- VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a písmolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné prvky knihy, knižní vazba, knižní obchod*, I. díl. 2. vyd. Praha : Libri ve spolupráci s Královskou kanoní premonstrátů na Strahově, 2008.
- WÖGERBAUER, Michael et al. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře*. Svazek I/1749–1938. Praha : Academia, 2015.
- YOSMAOĞLU, İpek K. Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876 – 1913. In *The Turkish Association Journal*, 2003, Vol. 27, No. 1 – 2, s. 15 – 49.
- [Zlatarski] ЗЛАТАРСКИ, Василь Н. Даскаль Николай Карастоянович и неговата печатница. In *Периодическо списание*, 1906, Бр. 66, s. 623 – 661.
- [Zlatarski] ЗЛАТАРСКИ, Василь Н. Към историята на Самоковската печатница. In *Периодическо списание*, 1907, Бр. 68, s. 458 – 464.
- [Želťakov] ЖЕЛТЯКОВ, А. Д. История турецкого книгопечатания и i периодики от реформ „низам-и джедид“ до конституции 1876 г. In *Туркологический сборник 1970*. Москва : Издательство „Наука“, 1970, s. 238 – 276.

Internetové zdroje

- [Bǎlgarsko] *Българско възраждане. Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища*, том 2. Dostupné na internete: <<http://enc.ilit.bas.bg/slovník/%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8>> [20. 4. 2022].
- Belgique: Constitution du 7 février 1831*. Dostupné na internete: <<https://mjp.univ-perp.fr/constit/be1831.htm>> [20. 4. 2022].
- DETREZ, Raymond. *Balkan cultural commonality and ethnic diversity*. Ghent : Ghent University, 2009. Dostupné na internete: <https://web.archive.org/web/20150923194833/http://www.bsa.ac.uk/doc_store/IT/IT2012_49.pdf> [20. 4. 2022].
- [Georgiev] ГЕОРГИЕВ, Лъчезар. Формиране на издателските центрове в България (Из историята на издателската дейност у нас). In *Издател*, 1995, No. 2–4, s. 9 – 19. Dostupné též na: <<https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=4212&type=.pdf>> [15. 4. 2021].

- [Godišen] *Годишень сборникъ отъ закони на Българското княжество. Приети отъ Търновското Учредително Народно Събрание презъ 1879 год.* Официално издание на Министерството на правосъдието. София : Държавна печатница, 1887. Dostupné na internete: <https://parliament.bg/pub/Konstitutsiya_1879.pdf> [20. 4. 2022].
- [Mevsim] МЕВСИМ, Хюсеин. „Балкапанъ хан“ – българският микрокосмос в космополитния Цариград. In *Liternet*, 12. 10. 2006, roč. 10, č. 83. Dostupné na internete: <https://liternet.bg/publish18/h_mevsim/balkapan-han.htm> [20. 4. 2022].
- [Vladimirov] ВЛАДИМИРОВ, Иво. Христо Данов или човекът, който дари книгата на българския народ. *Българска история*, 14. 10. 2013. Dostupné na internete: <<https://bulgarianhistory.org/hristo-danov/>ɪmp> [15. 4. 2022].

SUMMARY

“Article 12: The Press is Free within the Limits of the Law.”

The Shapes of Censorship in Book Culture during the Peak Phases of the Bulgarian National Revival

Among the characteristic traits of the Bulgarian national movement (also termed the “national revival”) that affected the dynamics of that era’s societal changes, their social and cultural nature, and the institutional backdrop behind the self-emancipating Bulgarian national culture, is the systematic and long-term absence of domestic printers. In light of the systematic legislative measures by the Ottoman state that made it impossible for printing houses to arise on Bulgarian territory, the printing of nearly all Bulgarian books and periodicals was performed outside of the Bulgarian lands until the late 1870s. The lack of organized printing centers complicated the actual distribution of books. Many representatives of the national movement, including Vasil Aprilov, Nikola Palauzov and Neofit Rilski, tried to establish a printing house in Bulgaria. But these efforts were thwarted by the interventions of the Ottoman authorities and the Patriarchate of Constantinople. The first long-term illegal or semi-illegal printing house on Bulgarian territory were the simple typographies of Nikola Karastoyanov and Theodosius of Sinai, which, however, could not start a significant distribution of Bulgarian books. A characteristic feature of the book culture of the time was also the persistent function of printer and bookseller in one person. In the context of this cultural situation, the printing of Bulgarian books and periodicals was ensured in Constantinople or in the centers of Bulgarian emigration in Romania (Braila, Bucharest, etc.), Russia (e.g. Odessa) or in other European cities that had the technical equipment for printing Slavic books (especially printers in Vienna or Buda/Pest). In this sense, the first enterprises of Dragan Tsankov or Dimitar Panichkov or the work of the Armenian printer Tadeya Divitchian are worth mentioning. A breakthrough in the context of the Bulgarian revival also marked the establishment of the printing house “Makedonija” of Petko Rachov Slaveykov. Despite the Tanzimat reforms, these social and cultural conditions were deepened further by the Ottoman Press Code of 1864. The fact that the development of a Bulgarian-printed book culture was made impossible significantly limited the fulfillment of individual demands of the national movement, and not just in the agitation phase (making reference to the conception of Miroslav Hroch). The consequences of the absence of printing houses are clear: lasting illiteracy among the general public, limited reach and reception for activities intended to build awareness and national spirit, and last but not least, less fertile soil for the necessities of national culture, among which well-developed mechanisms of cultural communication have their firm place. This paper thus offers a typology of these de facto censorship measures and situates this typology within the context of collectively shared mythologies of “double

oppression” – Ottoman subjugation on the one hand and the control of the Constantinople Patriarchate on the other. It was not until the Ottoman constitution of 1876 that subjects were finally granted freedom of the press, through its Article 12. At the very end of the “canonically” defined periodization of the Bulgarian revival, there appeared an episodic period of at least formal freedom of the press, which was very short and at the same time could not be fulfilled because of the missing backdrop of a Bulgarian book culture. The possibilities of a book culture were influenced by political events in, among others, Bulgaria, where the Russian-Turkish war of 1877–1878 smoothly followed the April Uprising. Even at this time, freedom of the press cannot be considered only in Bulgarian conditions, but basically in the context of the entire Ottoman Empire. Even after the liberation of Bulgaria in 1878, the period of formal freedom of the press, enshrined in the Tarnovo Constitution of 1879 inspired by the Belgian Constitution of 1831, was very short. Alexander Battenberg’s 1881 coup de facto suspended the Tarnovo Constitution, while in the area of freedom of the printed word essentially reinstated the Turkish Press Code of 1864. At a symbolic level, the entirely absent institutions of a book culture evoked the conditions in which Bulgarian society itself languished during key periods of its nation-birthing process, and with whose impacts it was also confronted in its era of rising modernity at the end of the 19th century and the first decades of the 20th century.

PhDr. Miroslav Kouba, Ph.D.; Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická; Katedra literární kultury a slavistiky
CZ-53210 Pardubice; Studentská 84
e-mail: <miroslav.kouba@upce.cz>
ORCID: 0000-0002-5992-2937